

Entre història, literatura i memòria: «Aquesta és la meva guerra, que no me l'han contada»

ALBERTO REIG TAPIA

Universitat Rovira i Virgili de Tarragona

Dedicat al meu estimat Alfred Sixto Planas

La buena literatura de género demuestra
que no hay más que un género
de literatura: la buena.

CARLOS MARZAL, *Electrones* (2007)

1. INTRODUCCIÓ

«Oh, no, una altra vegada la Guerra Civil!», o «encara... torna-li amb la guerra?», podria dir qualsevol hipotètic lector poc favorable a què li conten més «històries» o «batalletes», parodiant el títol d'una novel·la d'Isaac Rosa.¹ Sobre aquest suposat avorriment ironitzava no fa molt Javier Cercas a propòsit de l'última novel·la de Jordi Soler.² I no podem estar-hi més d'acord, mentre siguin bones que no cessen, com també ens sumem a la seva valoració sobre *The Man Who Shot Liberty Valance* (*L'home que va matar a Liberty Valance*), autèntica obra mestra del *western* que no per això ha impedit que d'aleshores ençà es continuessin filmant magnífiques pel·lícules de l'Oest. Molts dels que consideren John

¹ Isaac Rosa: *¡Otra maldita novela sobre la guerra civil!*, Seix Barral, Barcelona, 2007.

² Javier Cercas: «¡Otra bendita novela sobre la guerra civil!», *El País Semanal*, 1737 (10 de gener de 2010), p. 8. Fent servir el títol d'Isaac Rosa, Cercas s'hi referia a la novel·la de Jordi Soler: *La fiesta del oso*, Mondadori, Barcelona, 2009, la tercera de la trilogia que aquest autor ha dedicat a la Guerra Civil.

Ford com el mestre indiscutible del gènere, de segur que també han gaudit amb títols singulars de King Vidor, Nicholas Ray, Anthony Mann, Robert Aldrich, Arthur Penn, Sam Peckinpah, Sergio Leone o Clint Eastwood. Per la mateixa raó, mai no deixaran de publicar-se llibres sobre la Guerra Civil, que és per a la història contemporània espanyola la nostra particular conquesta de l'Oest, a pesar de les excel·lents novel·les, investigacions i assaigs que, afortunadament, ja han vist la llum. Si aquest gènere cinematogràfic inesgotable mostra com es va forjar una nova nació, els Estats Units d'Amèrica, la Guerra Civil espanyola fou el tret d'eixida per a l'autodestrucció de la vella Europa, un esdeveniment que marcaria molt especialment els seus principals protagonistes, els espanyols (però no sols ells) i la feraç memòria del qual molt probablement perduri fins a la mateixa nit dels temps.

En la convulsa tessitura política dels anys trenta s'hi van implicar escriptors i intel·lectuals estrangers de prestigi reconegut, tant homes com dones, i la Guerra Civil espanyola commouria les consciències de la major part d'ells. Hi ha un fet incontrovertible, la immensa majoria hi va prendre partit per la República: Arthur Adamov, Louis Aragon, Simone de Beauvoir, Alvah Bessie, Alejo Carpentier, Marta Gelhorn, Nicolás Guillén, Lillian Hellman, Ernst Hemingway, Vicente Huidobro, Arthur Koestler, André Malraux, Pablo Neruda, George Orwell, Dorothy Parker, John Dos Passos, Octavio Paz, Antoine de Saint-Exupéry, Jean-Paul Sartre, Paul U. Sinclair, Tristan Tzara, César Vallejo, Virginia Wolf... i molts altres, no van viure al marge d'aquest drama europeu el primer acte del qual s'estava representant a Espanya a mata-degolla, a manera d'«assaig general» del que hauria de venir tot seguit, després del seu final. Tanmateix, que prenguessin partit pel bàndol de Franco sols es pot dir de Roy Campbell, Pierre Drieu la Rochelle i Robert Brasillach. Tres escriptors catòlics francesos com Georges Bernanos, Jacques Maritain i François Mauriac, que en principi recolzaven la causa dels sollevats, ràpidament es van posicionar contra Franco horroritzats per l'orgia de sang desbocada a la zona sota el seu control, que negava amb escreix la dels seus opositors.³

Encara en plena Guerra Civil va aparèixer la famosa novel·la d'André Malraux,⁴ i tot just finalitzar aquesta la no menys famosa d'Ernest Hemingway.⁵ És a dir que, després d'ocupar les primeres pàgines dels periòdics durant tres anys,

³Vegeu Marc Harenz (ed.): *Los escritores y la Guerra de España: Corrales Egea, Tuñón de Lara y otros*, Libros de Monteàvila, Barcelona, 1977; Aldo Garosci: *Los intelectuales y la guerra de España*, Júcar, Madrid, 1981; Niall Binns: *La llamada de España: Escritores extranjeros en la Guerra Civil*, Montesinos, Barcelona, 2004; Aranzazu Usadizaga: *Escritoras al frente. Intelectuales extranjeras en la Guerra Civil*, Nerea, Madrid, 2007 i Niall Binns (pròleg i selecció de textos): *Voluntarios con gafas. Escritores extranjeros en la Guerra Civil española*, Marenostrom, Madrid, 2009. Vegeu també la recent reedició ampliada d'Andrés Trapiello: *Las armas y las letras. Literatura y Guerra Civil (1936-1939)*, Destino, Barcelona, 2010.

⁴André Malraux: *L'espoir*, Gallimard, Paris, 1937. (Edició en cast. de José María Fernández Carado: *La esperanza*, Càtedra, Madrid, 1995.)

⁵Ernest Hemingway: *For Whom the Bell Tolls*, Charles Scribner's Sons, Nova York, 1940. (Ed. cast.: *Por quién doblan las campanas*, Planeta, Barcelona, 1985.)

la Guerra Civil espanyola va entrar també ràpidament en la literatura universal. Malraux es va esforçar perquè es portés a la pantalla amb urgència i que servís de propaganda de la causa republicana (dirigida per ell mateix el 1938, *Espoir. Sierra de Teruel*, era finalitzada anys després a París amb la col·laboració de Max Aub). Hollywood també va rodar una pel·lícula sobre la novel·la de Hemingway el 1943, que fou dirigida per Sam Wood i protagonitzada per Gary Cooper i Ingrid Bergman. Era evident que l'esperança molt ràpidament es va truncar i que les campanes que van començar a tocar a Espanya no ho feien sols pels morts propis sinó que ben aviat van passar a fer-ho per la sort de tota la humanitat.

Potser hi ha un gènere literari específic dedicat a la Guerra Civil? Memòries, testimonis, cròniques, novel·les...? Estem completament d'acord amb Carlos Marzal: no creiem en els gèneres literaris, cinematogràfics o de qualsevol altra mena. Hi ha llibres bons o dolents sobre la guerra, de la mateixa manera que es fan pel·lícules de l'Oest bones o dolentes; i el que és bo no cansa mai. Per tant ens sembla irrellevant, atesa la imperiosa necessitat de l'especialització en l'àmbit acadèmic, tractar d'entrar des de la nostra posició en disquisicions teòriques sobre què és una novel·la i què un testimoni qualificat o un simple relat o crònica més o menys documentada de la Guerra Civil. Aquí ens referirem a uns llibres, recents o reeditats, que *ens* han semblat interessants, importants i rellevants; i a algun que fins i tot ens ha deixat indiferents. Llibres que han tingut la capacitat de commoure'ns i en els quals d'alguna manera, més o menys col·lateral o central, en primer pla o desdibuixada a la llunyania, apareix la Guerra Civil. El que realment ens interessa són els éssers humans plenament inserits en la seva vida quotidiana i especialment aquells que, sotmesos a circumstàncies extremes com les que va generar la guerra de 1936, es veuen obligats a prendre certes decisions que necessàriament haurien de marcar-los a foc per sempre i la memòria de les quals forma part indissoluble de la seva existència.

Si en la vetllada insomne d'algú tan eminent com Manuel Azaña ens com-mou profundament el seu patiment per la guerra ferotge que ha esclatat entre els seus compatriotes, la veu tremolosa d'un Marcos Ana qualsevol quan evoca les terribles conseqüències que va haver de patir per ser un simple vençut, ens omple d'indignació. Ambdós testimonis, un de qui fou l'encarnació mateixa de la Segona República, i un altre d'un poeta imberbe sobre el qual va descarregar tot el seu odi la fúria victoriosa del franquisme, ens il·lustren àmpliament sobre el desenvolupament i les conseqüències simplement humanes del drama espanyol més gran del nostre temps.⁶

El testimoni de certs esdeveniments d'especial rellevància, i més si han assolit una transcendència històrica important, és sempre reticent a rectificar o matisar

⁶ Manuel Azaña: *La velada en Benicarló. Diálogo de la Guerra de España*. Edició, introducció i notes de Manuel Aragón, Castalia, Madrid, 2005; Marcos Ana [Fernando Macarro Castillo]: *Decidme cómo es un árbol. Memoria de la prisión y de la vida*. Pròleg de José Saramago, Umbriel, Barcelona, 2007.

la seva experiència personal. La considera tan seva, tan intransferible, tan definitiva, que fins i tot encara que es demostrï que és contradictòria amb altres i que sigui sotmesa a la contrastació empírica, molt difícilment accedirà a modificar-la; i a rebutjar-la d'arrel, no cal dir-ho.

Comencem a apassionar-nos per l'estudi de la Guerra Civil espanyola fa ja més de quaranta anys, que es diu aviat, per tractar d'entendre per què Espanya «era diferent». ⁷ La culpa de tot la va tenir la bellíssima antologia poètica de León Felipe que vaig adquirir a la rebotiga de la llibreria Fuentetaja de Madrid, quan anava a la recerca d'una glopada d'aire que em permetés respirar una mica millor en l'asfixiant Espanya de Franco. La vaig llegir d'una tirada i quan vaig acabar, vaig tornar a començar-hi, del revulsiu que em va produir un dels meus modestos però estimadíssims «incunables». ⁸ Per què tant de punyiment i tant de dolor? Per què ens tocava patir als espanyols la humiliació de viure sotmesos a una anacrònica dictadura? Es veu que la clau n'era la Guerra Civil que la va precedir. Així doncs, des de molt aviat vam voler saber el perquè d'aquest enfrontament suïcida, i per poder comprendre millor aquella bogeria era imprescindible parlar-ne, no sols amb els pares i els familiars més pròxims que l'havien viscut, sinó també amb testimonis de l'època que poguessin traslladar-nos el sempre fonamental «factor humà» d'un drama tan profund, si realment volíem comprendre aquell traumàtic esquinçament moral que ha marcat indeleblement la nostra història contemporània. Un cop amerats d'«objectivitat» històrica, d'àmplies visions de conjunt, d'estudis especialitzats i investigacions acadèmiques rellevants en l'evolució de la nostra tesi doctoral, ens va resultar progressivament interessant la inevitable «subjectivitat» dels «*peatones de la historia*» a què es referia l'escriptor Manuel Vázquez Montalbán, perquè són aquests éssers anònims per definició els qui més pateixen, més poden commoure'ns i, per descomptat, més ens interessien a hores d'ara.

El cas és que ràpidament ens vam convèncer de la gran importància del que contava la majoria (sobretot per a ells mateixos) però, en contra de l'opinió generalitzada aleshores sobre el caràcter decisiu de les fonts orals en qualsevol investigació, des d'un punt de vista estrictament historiogràfic, aquests testimonis molt

⁷ *Spain is different*, així, en anglès, va ser un eslògan emblemàtic llançat des del Ministeri d'Informació i Turisme que aleshores regentava Manuel Fraga Iribarne (1962-1969). Resultaria paradoxal que l'hiperactiu ministre s'hagués inspirat en l'eslògan *The USSR is different* que l'agència soviètica Intourist llançà als anys trenta, per bé que és més probable que veiés una vinyeta de la Guerra Civil de novembre de 1936. Una família mira un cartell de publicitat turística en què hi ha un bisbe, un militar, un nazi, un feixista i un moro, i on es pot llegir: *Visitez l'Espagne. Spain is different*. La França del Front Popular devia tractar així (ridiculitzant el bàndol franquista) de compensar la seva tebiesa en la defensa del règim germà d'un país veí democràtic. En un moment d'incipient *desarrollismo* econòmic espanyol i sobre la pretensió de ser diferents, es va organitzar una intensa campanya publicitària per obtenir divises atraient «al sol espanyol», sota els sons i *zapateados* del nostre cridaner folklore i els efluvis de la nostra suculenta gastronomia, els turistes de l'Europa comunitària, al si de la qual els espanyols no podíem accedir atès el caràcter dictatorial (la veritable diferència) del règim del general Franco.

⁸ León Felipe: *Antología rota*, Losada, Buenos Aires, 1957.

rarament ens mereixien la consideració de fonts de primer ordre veritablement fiables. Sortint d'una dictadura, resultava lògic prestar especial atenció als qui no havien tingut oportunitat de donar lliurement el seu testimoni. Però s'hi podia constatar que on s'havien matat o assassinat 1.000 persones, testimonis presencials ens afirmaven rotundament que n'hi havien estat almenys 10.000 (més, potser, que el mateix cens de la població). Per exemple, hi havia qui jurava que havia patit un bombardeig un dia determinat en què el cel era tan clar que els havia permès fins i tot identificar-hi el model d'avions, o les ensenyes i insígnies, malgrat que els quaderns de bitàcola dels pilots o les ordres signades dels comandaments o els informes meteorològics ens en certifiquessin la impossibilitat, o bé perquè les condicions climatològiques adverses els havien impedit sortir de les bases en les dates preteses o per no haver pogut fixar mínimament l'objectiu. És una tasca inútil tractar de fer comprendre a algun testimoni que la memòria sempre és traïdora i que la reeloborem permanentment. L'ésser humà tendeix indefectiblement a convertir l'inevitable element subjectiu de la seva percepció en un valor objectiu absolut. I no ens falta raó perquè, quina «objectivitat» ha de valer més que la nostra pròpia i irrenunciable vivència personal, real o virtual? És per això que als investigadors sempre ens han donat més garanties els fons documentals dels arxius disponibles, tot i que sabem que també es pot falsificar documentació important, però, si bé és fàcil, per humà, exagerar i fins i tot distorsionar l'experiència pròpia, fer-ho amb documentació oficial és molt més complex. La història es construeix sobretot amb documents arxivístics, que són la seva font primària i fonamental.

En el cas d'una guerra tan sagnant com la nostra —tot i que no més que d'altres—, el terror que s'hi havia patit no podia evitar tractar de convertir la memòria personal pròpia, subjectiva i intransferible, en la història objectiva comuna, impersonal i obligatòriament comunicable. Aleshores vam llegir un llibre fonamental sobre la qüestió de Ronald Fraser,⁹ que assenyalava amb justificada perplexitat que de la llarga llista de testimonis recollits per a l'elaboració del seu llibre, ningú no li va reconèixer mai d'haver matat a ningú, cosa que no deixava de cridar poderosament la seva atenció ja que es tractava d'una guerra civil especialment sanguinària on la mort és, òbviament, la gran protagonista tant al front com a les rereguardes on el nombre de víctimes va ser especialment elevat en relació amb els caiguts a primera línia de foc. Quant a nosaltres, dels testimonis que vam tenir l'oportunitat d'interrogar a partir de les perquisicions doctorals inicials, cap no ens va reconèixer d'haver afinat tan sols la punteria per tractar d'encertar el blanc. Tots tiraven per elevació. Potser, després d'haver-se vessat tanta tinta a propòsit del caïnisme espanyol (recordeu el milicià de *Soldados de Salamina* de Javier Cercas),¹⁰ caldria inferir que en realitat aquells combatents eren

⁹ Ronald Fraser: *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*, Crítica, Barcelona, 1979, 2 vols.

¹⁰ Javier Cercas: *Soldados de Salamina*, Tusquets, Barcelona, 2001. (Ed. cat. *Soldats de Salamina*, Tusquets, Barcelona, 2003. Traducció de Ponç Puigdevall.)

tots uns éssers veritablement angèlics o uns mentiders astuts i comprensibles que, senzillament, no volien passar a la història com a criminals (*Nosotros los asesinos* va titular irònicament un d'ells, Eduardo de Guzmán, les seves memòries)¹¹ per haver defensat amb les armes a la mà els valors en què tan fermament creien o havien cregut. En aquest darrer cas, encara més, ja que dirigia un periòdic, *La Tierra*, de filiació anarquista i tot el que va empunyar fou la ploma per defensar les seves idees però no cap pistola, si bé aquesta circumstància no era precisament eximent sinó més aviat agreujant per als vencedors, que condemnaven a mort sense que els tremolés el pols no per fets criminals provats sinó en funció de la ideologia professada o per qualsevol altra consideració espúria del tribunal corresponent, com en el cas de Julián Besteiro o el del poeta Miguel Hernández que, a diferència de Pedro Muñoz Seca a la zona republicana o de Federico García Lorca, a la franquista, van tenir, segons sembla, la sort de ser jutjats...

El procediment sumaríssim ordinari núm. 1449/39, instruït contra Julián Besteiro Fernández així ho palesa, amb l'argument que «les seves idees» (és sabut que el catedràtic de Lògica de la Universitat Central pertanyia al sector més moderat del PSOE) van tenir, segons el fiscal de l'acusació, Felipe Acedo Colunga, una influència «nefasta» per a la causa dels qui es van rebel·lar i van acceptar la sublevació del 18 de juliol de 1936. Besteiro fou condemnat a 30 anys de reclusió major malgrat els inútils esforços del seu advocat, Ignacio Arenillas, i va morir a la presó de Carmona a Sevilla el 1940, igual que el poeta Miguel Hernández, el centenari del naixement del qual es commemora enguany. El poeta condemnat a mort, estava afectat de bronquitis i tifus, quadre clínic que es va complicar encara més a la presó d'Alacant, amb una tuberculosi que el va portar finalment a la mort el 1942.¹²

Com es reconstrueixen els fets per a fixar-los adequadament en la història que, d'altra banda, està sempre fent-se, en un procés ininterromput que no culmina mai? Com es fan servir els testimonis dels protagonistes, les seves declaracions jurades, les seves afirmacions rotundes? Recordem vivament una conversa amb qui fou el nostre mestre i tutor a la Universitat francesa de Pau, l'entranyable Manuel Tuñón de Lara, anys després del nostre pas per aquella Universitat i abans que ens endinéssem en l'estudi i homenatge que mereixia la seva figura d'historiador.¹³ En aquell moment érem «companys de fatigues televisives» (ho dic pel constant bombardeig desqualificador que rebíem de l'encara resistent búnquer mediàtic franquista), perquè col·laboràvem en un ambiciós programa

¹¹ Eduardo de Guzmán: *Nosotros los asesinos*, G. del Toro, Madrid, 1976.

¹² Sobre Julián Besteiro, vegeu Ignacio Arenillas de Chaves (marqués de Gracia Real): *El proceso de Besteiro*, Revista de Occidente, Madrid, 1976; Javier Quiñones: *Años triunfales. Prisión y muerte de Julián Besteiro*, Alba Ed., Barcelona, 1998; Andrés Saborit: *Julián Besteiro*, FCE, Madrid, 2008. I sobre Miguel Hernández, Eutimio Martín: *El oficio de poeta de Miguel Hernández*, Aguilar, Madrid, 2010.

¹³ Vegeu Manuel Tuñón de Lara: *El compromiso con la historia. Su vida y su obra*. Edició de José Luis de la Granja i Alberto Reig Tapia. Pròleg de Pedro Laín Entralgo, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 1993.

històric com a redactors-assessors.¹⁴ Tuñón em va comentar l'inevitable esgotament que li produïa parlar amb testimonis vius a la recerca d'informació concreta sobre la batalla de Terol que en aquell moment estava historiant.¹⁵ Mai no hi faltava qui, des de la seva condició de combatent, en compte de contar-li el testimoni directe (el veritablement rellevant per a l'historiador), s'entossudia a contar-li la batalla mateixa i la seva significació tàctica o estratègica... Tot allò ens remetia a un tema apassionant per als dos: d'una banda la imperiosa necessitat d'acudir a fonts primàries i directes tan variades com fos possible i contrastar-les, com era el cas dels testimonis vius, i d'una altra reflexionar sobre les relacions sempre complexes entre la història, la literatura i la memòria. Ell mateix, a la Universitat de Pau, havia dirigit durant molts anys un seminari d'Estudis Avançats en Història i Literatura dels segles XIX i XX, i el que més li apassionava era la història cultural, la literatura com a font de la història social, com demostra la seva bibliografia. Una passió que sabia traslladar als seus alumnes i deixebles. L'hem sentit dir, més d'una vegada, que si es perdien tots els arxius historiogràfics dels segles XIX i XX, seria òbviament una catàstrofe documental monumental, però que mentre es conservés l'obra de Galdós (*Los episodios nacionales*) i la de Max Aub (*El laberinto mágico*) podríem almenys entendre el més important d'ambdós segles. Concretament de Galdós ha escrit que «ens va llegir fonts privilegiades per a la història social i el més important panorama de l'Espanya del segle XIX». De la seva ben coneguda debilitat per Max Aub (del qual era amic) hi ha nombroses referències i podria dir-se el mateix de la seva obra sobre la Guerra Civil, sense el coneixement de la qual no pot entendre's l'Espanya del segle XX.¹⁶

¹⁴ Es tractava d'una llarga sèrie documental de 30 episodis amb la qual RTVE volia fer bandera d'objectivitat històrica i cultura política democràtica. Des del projecte originari fins a l'emissió de l'últim episodi va tenir cinc directors generals d'orientació política variada: Fernando Castedo, Carlos Robles Piquer, Eugenio Nasarre, José María Calviño i Pilar Miró. Concebuda i planificada per Ricardo Blasco, finalment fou realitzada per Pascual Cervera. *España en guerra, 1936-1939* fou emesa per la primera cadena de TVE al llarg de 1987 amb motiu del 50 aniversari de l'inici de la Guerra Civil. El consell assessor-redactor estava constituït per: Josep Benet, Antonio María Calero, Gabriel Cardona, Alfons Cucó, José Manuel Cuenca, Fernando Fernández Bastarreche, Fernando García de Cortázar, Gregori Mir, Alberto Reig Tapia (que també va assumir la coordinació del grup d'assessors amb el director de la sèrie), Manuel Tuñón de Lara i Ángel Viñas. La sèrie va ser durament atacada des de tots els fronts mediàtics tret del diari *El País* i la molt honorable excepció d'Eduardo Haro-Tecglen. D'aleshores ençà ha estat sistemàticament «colonitzada» per la totalitat del documentalisme sobre la Guerra Civil, sense citar-ne la font, és clar.

¹⁵ El resultat en fou la publicació Manuel Tuñón de Lara: *La batalla de Teruel*, Instituto de Estudios Turolenses, «Cuadernos. Cartillas turolenses», núm. extraordinari 2, Terol, 1986.

¹⁶ Vegeu Manuel Tuñón de Lara: «Literatura e Historia», a *Investidura com a Doctor Honoris Causa de Manuel Tuñón de Lara*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, octubre de 1984, pp. 15-23, i «Don Benito Pérez Galdós y la Historia», a AADD: *Historia y novela. Superación de un conflicto*, Cabildo Insular de Gran Canaria, Las Palmas, 1991. Ambdós textos són reproduïts a *Manuel Tuñón de Lara: El compromiso con la historia...*, cit., pp. 403-417. Sobre les relacions d'amistat entre Max Aub i Tuñón de Lara hi ha molts escrits. Francisco Caudet n'ha editat la correspondència a *Max Aub, Ma-*

Pot ser, doncs, la literatura una font de primer ordre per a la història? La història mateixa, no és per ventura bona literatura? Què és un escriptor sinó el mèdiem de la memòria històrica de la seva època? Potser la coneguda afirmació d'Ortega i Gasset: «*O se hace literatura o se hace ciencia o se calla uno*», pot resultar-nos un xic simplificadora i excloent, però és molt eloqüent. Almenys, a l'hora d'enfrontar-nos amb la incontinent publicística «revisionista» que des de la fi dels anys 1990 abasteix a l'engròs les lleixes de les llibreries provocant un cert desconcert en no pocs sectors de la població lectora interessada per la història, atesa la descarada pretensió d'esmenar-los la plana als historiadors professionals qualificats.¹⁷

Sigui com sigui, tot i que el temps (com els diners) és un bé escàs d'usos alternatius, mai no hem pogut rebutjar la bona literatura més o menys autobiogràfica sobre la guerra, circumstància que ens ha permès, a més, observar en tota la seva plenitud el més bo i el més dolent de l'ésser humà quan es veu forçat a situar-se davant la negra tessitura de la mort, una situació que es pot produir en qualsevol instant i, per tant, absolutament determinant per poder entendre qualsevol acció o omissió humanes que en altres circumstàncies se'ns farien incomprendibles.

Els tres grans conflictes armats del passat segle XX, segle que dona nom a aquesta revista i que, com ha ressaltat Gabriel Jackson, ha pivotat entre horrors incommensurables i avanços científics sorprenents, ens proporciona una deu in- esgotable de coneixement.¹⁸ Ens cenyim aquí, per raons òbvies de temps i espai, a la Guerra Civil espanyola i a un grapat d'obres que considerem emblemàtiques des de la nostra perspectiva.

2. HISTÒRIA, LITERATURA I MEMÒRIA

Les fronteres entre la història, la literatura i la memòria no són tan clares com pot semblar a simple vista. Milers de pàgines donen compte dels borrosos límits que separen la realitat de la ficció. No entrarem, per tant, com ja dèiem respecte dels gèneres literaris o cinematogràfics, a esbrinar què és història, literatura i memòria. Caminen tan entrellaçades que no ens sembla ara el més rellevant posar-nos a establir el continent i el contingut de cadascuna.

Manuel Tuñón de Lara: epistolario (1958-1973), Biblioteca Valenciana, València, 2003. Sobre el seu posicionament polític, podeu veure Alberto Reig Tapia: «El compromiso político del intelectual: Max Aub y Tuñón de Lara en la Guerra Civil», a *Encuentros de historia y literatura. Max Aub y Manuel Tuñón de Lara*. Edició de M. Fernanda Mancebo, Generalitat Valenciana, València, 2003, pp. 297-315.

¹⁷ Hem abordat aquest fenomen tan cridaner, tan greu com fútil, des d'una inesperada soledat i davant el sorprenent silenci dels historiògrafs espanyols, amb les rellevants excepcions d'Enrique Moradiellos o Francisco Espinosa a Alberto Reig Tapia: *Anti Moa. La subversión neofranquista de la historia de España*. Pròleg de Paul Preston, Ediciones B, Barcelona, 2006, 2a ed.

¹⁸ Gabriel Jackson: *Civilización y barbarie en la Europa del s. XX*, Planeta, Barcelona, 2004.

L'escriptor Javier Cercas, en el pròleg del seu últim llibre, enginyosament titulat «*Epílogo de una novela*» —i que tanca al seu torn amb un epíleg que, jugant a la paradoxa, titula «*Prólogo para una novela*»—, fa unes interessants reflexions sobre la sorprenent confusió que es produeix en elevats percentatges de població entre els personatges de ficció i els absolutament reals. Tant, que comença el seu relat amb una il·lustrativa anècdota sobre una enquesta publicada al Regne Unit de la qual va tenir notícia cap a mitjan mes de març del 2008, segons la qual «*la cuarta parte de los ingleses pensaban que Winston Churchill era un personaje de ficción*».¹⁹

La realitat és sempre desconcertant i, com ja resulta tòpic de dir, supera la més viva imaginació. Això li permet connectar immediatament amb les vivències provocades pel cop d'Estat del 23 de febrer de 1981 i la dificultat de fixar amb precisió fets que tots (s'entén que els que ja tenim certa edat i podem recordar-ho) vam poder veure «*en vivo y en directo*». Com bé diu Cercas «*todos nos resistimos a que nos extirpen los recuerdos, que son el asidero de la identidad, y algunos anteponen lo que recuerdan a lo que ocurrió, así que siguen recordando que vieron el golpe de estado en directo*»²⁰ quan, en realitat, les imatges foren emeses a partir de l'endemà a les 12.30 h del matí.

Sobre aquest tema tan apassionant no deixen de reflexionar historiadors i escriptors, encara que solen ser aquests darrers els que més incideixen en l'assumpte i, en alguns casos, fins i tot els de talent més indubtable no poden deixar de recrear-se en la ironia o fins i tot en el sarcasme més feroç, com quan es pregunten: «*¿Es verdad que los franquistas “ocuparon” Barcelona, o la “liberaron”, como decían las grandes familias que todavía hoy controlan el país con nuevas máscaras? Decidir sobre un verbo puede marcar para siempre*». L'escriptor fa seu aquest argument pres d'un filòsof del King's College de Londres:

*La historia no sirve para nada, si no es para conocernos a nosotros mismos y tomar medidas correctoras. Las mentiras socialmente útiles (las habituales en historiadores y periodistas ideológicos u orgánicos) ocultan y disfrazan nuestros errores, lo que instiga a repetirlos. En cuyo caso es mejor leer o escribir novelas. Son más verdaderas.*²¹

És el que Mario Vargas Llosa —per fi Nobel—, autor de pàgines excel·lents sobre l'ofici d'escriure, ha anomenat la veritat de les mentides i les manifestes mentides de suposades veritats, que recull en una sèrie d'assajos sobre algunes de les novel·les que més l'han seduït, i on aprofita per fer unes brillants reflexions sobre les singulars relacions que es plantegen entre la realitat i la ficció a l'hora d'escriure.²²

¹⁹ Javier Cercas: *Anatomía de un instante*, Random House Mondadori, Barcelona, 2009, p. 13.

²⁰ *Ibid.*, p. 15.

²¹ Félix de Azúa: «Historia e impostura, una fraternidad», *El País*, 20 de abril de 2009, p. 25.

²² Mario Vargas Llosa: *La verdad de las mentiras. Ensayos sobre la novela moderna*, Alfaguara, Madrid, 2002.

És relativament fàcil contestar l'interrogant de Félix de Azúa sobre l'alegria massiva mostrada per la burgesia catalana de cara als seus «alliberadors», que no «ocupadors». És evident que també hi havia una altra burgesia que va tenir perfectament clar des del principi que era ocupada i no alliberada. La perspectiva ideològica és absolutament decisiva a l'hora d'interpretar la realitat, el que passa és que l'autèntic historiador no oculta cap de les dues cares de la mateixa moneda i fins i tot tracta d'explicar-les, amb més o menys encert. Senzillament, qui no compleix aquest requisit no pot ser considerat historiador. Per això és una *contradictio in terminis* referir-se a periodistes o historiadors com a ideològics o orgànics. A més a més, el mateix Azúa és plenament conscient d'això quan recomana a l'«*historiador ideològic*»

*que escriba novelas porque, de seguir aceptando la denominación de «historiador», dentro de unos años la gente se reirá de sus mentiras como ahora nos reímos de los libros de historia escritos por franquistas de nómina.*²³

Només cal afegir que ens adherim plenament a aquesta recomanació tan sensata, que efectivament no cal acceptar la denominació d'historiador per a aquests escriptors, i que per això, i per evitar equívocs amb els historiògrafs de debò hi hem proposat la denominació *historietògrafs* i, finalment, que per riure una estona (cosa sempre saludable) no cal esperar uns anys. Un exercici de descompressió mental tan catàrtic convé practicar-lo a la primera oportunitat que se'n presenti, i hem de confessar que no sols ho hem fet amb generosa abundància, com ja s'ha dit, sinó que no ens hem pogut estar de reincidir-hi, si bé en aquesta ocasió amb un propòsit d'esmena ja definitiu i inamovible, car considerem que hem dit tot el que s'hi podia dir. Pensem que l'anodina trivialitat no dona peu o no hauria de donar peu per a res més.²⁴

L'ofici d'historiador és molt seriós i no se'n pot apropiari qualsevol. Exigeix una veritable vocació per la veritat (o per l'objectivitat, per no resultar tan greus), exigeix treballar amb fonts primàries, construir models operatius, llançar hipòtesis versemblants, dominar unes tècniques de treball concretes, saber articular els diversos vessants de la realitat, una especialització mínima, a més d'agudes interpretativa, constància investigadora, ús adequat d'un aparat conceptual net i precís, i capacitat heurística per saber inserir i articular fets concrets en un quadre explicatiu de caràcter general que mostri les contradiccions socials de qualsevol formació sociohistòrica tant a nivell conjuntural com estructural.²⁵ Aquest és el *cató* de l'autèntic historiador.

²³ Félix de Azúa: «Historia e impostura...», cit., p. 26.

²⁴ Alberto Reig Tapia: *Revisionismo y política. Pío Moa revisitado*, Foca, Madrid, 2008.

²⁵ Sobre això, vegeu una interessant reflexió personal a Manuel Tuñón de Lara: «El oficio de Historiador», a AADD: *Libro-homenaje a Manuel García-Pelayo*, Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1980, I, pp. 399-407.

És clar que la literatura no es proposa res d'això i, tanmateix, aprenem força del món, de la vida, de la història a través de les seves pàgines perquè, generalment, les fegonades de talent de l'escriptor ens commouen immediatament, solen enlluernar-nos més que els monuments d'erudició de l'investigador qualificat, per més que ambdós contribueixin a fixar el nostre record i el nostre coneixement.

3. EN TOTS ELS FRONTS: VASILÍ GROSSMAN

Ens interessa l'obra literària no com a font auxiliar de la història o com a simple gaudi estètic, sinó com a font directa de coneixement per poder copsar l'esperit de les gents de determinada època. És a dir, com a font ideològica i sociològica que, òbviament, no transmet qualsevol novel·la ni qualsevol escriptor sinó només aquells que tenen talent.²⁶ Per consegüent, tractarem en la mesura de les nostres possibilitats de bellugar-nos dins aquests límits partint de la base que novel·les com per exemple *Vida y destino* de Vasili Grossman no apareixen tots els dies.²⁷

Vida y destino probablement suposa un dels testimonis més importants de la novel·lística polemològica de què tenim notícia. Considerada per molts com el *Guerra i pau* de la II Guerra Mundial, aquesta obra va ser la primera a donar compte al món de l'existència dels camps d'extermini nazis alhora que mostrava l'enfonsament moral i ideològic del comunisme soviètic. Grossman cobria com a periodista els avatars de la batalla de Stalingrad, una de les més determinants, si no la que més, de tota la guerra. Va ser, doncs, un testimoni privilegiat de primera línia. Va estar a l'ull de l'huracà i va saber donar-nos-en un fidel testimoni. Naturalment la seva publicació fou prohibida a l'URSS i fins als anys vuitanta no començaren a poder-se'n adquirir edicions a l'estranger, si bé l'autor no pogué veure la seva obra publicada en vida.

És una novel·la molt ambiciosa que ens mostra, des d'escenaris molt variats, una guerra atroç en què situa l'ésser humà davant la terrible tessitura d'optar entre la vida o la mort; no la biològica, òbviament, sinó la molt més transcendent de, en compte d'abandonar-se, degradar-se i envilir-se, i per tant morir encara que se sobrevisqui, saber optar per la valenta, decidida i lúcida voluntat de resistir i plantar cara a la indignitat per tal que, encara que morim, poder salvar el millor de la condició humana i ennoblir-la.

Res no esdevé per casualitat, ni respon al capritx de l'atzar sinó a la lògica revolucionària o contrarevolucionària, a la lògica pròpia del feixisme italià, del nazisme alemany o del comunisme soviètic. Per a l'extermini massiu de persones que exigeix la construcció del socialisme (el nacional o el social), cal incitar la

²⁶ Vegeu Manuel Tuñón de Lara: «Literatura e Historia...», cit., pp. 15-23.

²⁷ Vasili Grossman: *Vida y destino*, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores, Barcelona, 2007. (Ed. cat. *Vida i destí*, Cercle de Lectors-Galaxia Gutenberg, Barcelona, 2008.)

població a l'odi i la repugnància del presumpte enemic. Un cop la major part de la població «*está dispuesta a obedecer hipnóticamente todas las indicaciones de las autoridades*», una minoria molt particular de «*fanáticos ideológicos, sanguinarios que disfrutan i se alegran ante las desgracias ajenas*», és possible escometre l'extermini total de milers de persones indefenses. Un extermini que sols és possible per la submissió, «*una de las particularidades más sorprendentes de la naturaleza humana*». I no foren milers ni milions, sinó «*massas ingentes de hombres*» els que van ser «*testigos sumisos de la masacre de inocentes*». Així, «*la violencia del Estado totalitario es tan grande que deja de ser un medio para convertirse en un objeto de culto místico, de exaltación religiosa*». Però «*el instinto de libertad en el hombre es invencible*». La llibertat «*puede ser aplastada però no aniquilada*» i és aquí on «*se halla la luz de nuestros tiempos, la luz del futuro*».²⁸

Mikhaïl Sidorovich, exaltat stalinista crida entusiasmat: «*¡La salvación del mundo está en nuestras manos! En la fuerza del Ejército Rojo. Es el ejército de la libertad!*» L'interromp Chernetsov, un exmenxevic, que es pregunta:

*¿Y es así como ha sido siempre? ¿Y qué me dice del pacto con Hitler y la invasión de Polonia en 1939? ¿Y de cómo vuestros carros aplastaron a Lituania, Estonia, Letonia? ¿Y la invasión de Finlandia? Vuestro ejército y Stalin han robado a los pueblos pequeños lo que la Revolución les había dado. ¿Y la represión de las sublevaciones campesinas en Asia central? ¿Y la represión de Kronstadt? ¿Todo en nombre de la libertad y la democracia?*²⁹

Però Sidorovich no és dels que es deixen enganyar amb una falsa retòrica en nom de la llibertat. El camarada Stalin «*odia y extermina a individuos como esos porque ha sabido ver por sí mismo la secreta hermandad entre el fascismo y los fariseos predicadores de una libertad falsa*».³⁰

En tot procés revolucionari sorgeixen inevitablement «pomes podrides» que interfereixen en la necessària depuració que exigeix la construcció del nou ordre, de la nova societat. No es tracta d'haver comès crims horribles contra persones innocents. No. Desviacions trotskistes? Mai. Sabotatge? Espionatge? Tampoc. El problema és molt més seriós, més profund. El problema és negar-se a confessar el que «*el Partido*» vol que es confessi i, per tant, el desviacionista, aquell que destorba l'ambició totalitària del líder suprem, queda relegat a la condició de «*mierda de perro*». Potser no va dir Gorki, el gran escriptor proletari: «*Si el enemigo no se rinde, hay que aniquilarlo*»?

*Podemos seguir así una semana, un mes, un año... Simplifiquemos las cosas: aunque usted no sea culpable de nada, firmará lo que yo le diga. Después no volverán a pegarle. ¿Está claro?*³¹

²⁸ *Ibid.*, pp. 259-264.

²⁹ *Ibid.*, p. 382.

³⁰ *Ibid.*, pp. 508-509.

³¹ *Ibid.*, pp. 993-999.

Al cap i a la fi arriba un moment en què ja no importa res, ni el dolor, ni el desarrelament, ni perdre el treball, l'estatus o la vergonya. Així és la vida.³² Però no. És clar que hi ha quelcom que sí que importa; quelcom que no pot ser eradicat de l'ésser humà *de radice*, d'un, de cents, de milers o de milions sí que es pot, però no de tots que, per pocs que siguin, no inclinaran el cap, no es doblegaran davant la impostura o la injustícia, sempre n'hi haurà un grapat capaç d'assenyalar a tots els altres el «recte camí d'accés al ple domini de la terra» (Salvador Espriu).

En definitiva, la commovedora i esperançadora lliçó de *Vida i destí* no és altra que la de mostrar l'extraordinària fortalesa humana davant la desgràcia, davant el terror. Partint de *la seva* insubstituïble experiència personal, Vasili Grossman ens traça un profund testimoni novel·lat, pròdig en experiències pròpies o compartides, d'aquells terribles anys que li va tocar de viure a primera línia de foc. Aquest testimoni, per molt personal que sigui, pot ser comunicat, transferit a la resta de la humanitat. El resultat en aquest cas transcendeix la seva subjectivitat personal per oferir-nos una conclusió general esperançadora i «objectiva»: la impossibilitat d'eradicar de la terra els valors superiors dels éssers humans, gràcies a l'abrivament i la ferma determinació en defensa dels quals el nostre planeta és més habitable.

4. EN PRIMERA LÍNIA DE FOC: RAFAEL GARCÍA SERRANO

La que podríem denominar «literatura de la victòria», certament nombrosa ja que va poder prodigar-se sense entrebancs durant tota la interminable postguerra, sembla definitivament abocada a una gradual extinció; el que es publica sobre la Guerra Civil des d'aquesta perspectiva amb un mínim de dignitat literària és més aviat escàs per no dir nul, per bé que voldríem ressenyar aquí un escriptor relativament pretèrit malgrat ser un representant destacat de l'èpica més exaltada de la Guerra Civil des de la perspectiva dels vencedors i, en concret, una de les seves novel·les més emblemàtiques que acaba de ser reeditada, el que significa que renova lectors, i per això ens hi referim.³³ Tanmateix, hi ha qui considera que la seva prosa no ha tingut el reconeixement que es mereix, cosa que, des dels sectors democràtics i ideològics més bel·ligerants amb qualsevol forma de

³² *Ibid*, p. 1099.

³³ Sobre la literatura feixista hi ha estudis força valuosos, des del pioner de José-Carlos Mainer (edició, selecció, pròleg i notes): *Falange y literatura*, Labor, Madrid, 1971; el de Julio Rodríguez Puértolas [1986-1987]: *Historia de la literatura fascista española*, Akal, Madrid, 2008, 2 vols. fins als més recents de Mónica i Pablo Carbajosa: *La corte literaria de José Antonio. La primera generación cultural de Falange*. Prólogo de José-Carlos Mainer, Crítica, Barcelona, 2003; Albert Mechthild: *Vanguardistas de camisa azul. La trayectoria de los escritores Tomás Borrás, Felipe Jiménez de Sandoval, Samuel Ros y Antonio de Obregón entre 1925 y 1949*, Visor Libros, Madrid, 2003; o el de Jorge Urrutia: «Vecinos de la pólvora y la muerte. La literatura del fascismo español», *AISPI. Actas XXII*, 2004, pp. 19-37.

feixisme, inclòs el literari, és més que probable i no hauria de sorprendre, doncs, els seus exegetes. De la lògica o absurd d'aquesta exclusió atenint-nos només als seus mèrits com a escriptor, no hi entrarem aquí perquè no som crítics literaris. García Serrano, *camisa vieja* de Falange, alferes provisional i membre del sector més aguerrit dels vencedors no va dissimular mai *els seus* ideals i *els seus* compromisos polítics més fermes. Menyspreava el que molts falangistes anomenaven «*el mito democrático*» i, consegüentment, arribat el moment, s'identificava sense fissures amb la coneguda màxima joseantoniana que en darrera instància salvar la civilització sempre correspondria a un escamot de soldats, o que el destí més noble de les urnes era el de ser trencades. La dialèctica dels punys i les pistoles formava part indissociable de l'ètica i de l'estètica falangistes. De la paradoxa de deixar al marge de la «seva» civilització —se suposa que la cristiana occidental— la democràcia política grecollatina, no degué ser molt conscient ni García Serrano ni cap altre dels seus companys de fervors patriòtics més sentits, convençuts tots des de totes les perspectives que el totalitarisme, el *Nuevo Estado* que propugnaven i pel qual lluitaven, era «la gran solució» espanyola i europea als problemes socials que els sistemes demoliberals (infectats pel «*comunismo asiático*») es mostraven incapaçs de solucionar.

García Serrano va tenir un èxit relatiu a pesar dels problemes ocasionats per la censura. Va escriure bastant, però fou la seva trilogia de guerra —*Eugenio o proclamación de la primavera* (1938), *La fiel infantería* (1943) i *Plaza del Castillo* (1951)— que li va donar notorietat i d'alguna manera el va marcar com a escriptor militant, cosa que sens dubte va ser sempre, ja que la Guerra Civil no va deixar de ser un tema recurrent en la seva literatura. Probablement *Diccionario para a un macuto* (1964) fou, junt amb les anteriors, el seu èxit més popular. Aquest és un llibre de lectura obligada per a qualsevol que s'interessi per la Guerra Civil. Proporciona una informació preciosa sobre expressions, vivències i circumstàncies que el lector no trobarà en un altre tipus de literatura perquè moltes, que ara ja són d'ús general, es deuen fonamentalment al seu autor.

Plaza del Castillo expressa millor que qualsevol altra novel·la del període l'extraordinària exaltació viscuda pels rebels a l'ordre constitucional republicà en nom de valors menys contingents que els democràtics que encarnava la Segona República, però molt més transcendents per al novel·lista i els seus companys d'armes. Es desenvolupa a Pamplona, on és la dita plaça —que García Serrano coneix a la perfecció per ser pamplonès—, entre la vespra dels sanfermins, el 6 de juliol, i el 19 del mateix mes de 1936 que, esclatada l'esperada rebel·lió en què participa un jove García Serrano de 18 anys, la ciutat bull d'un patriotisme exaltat i incontinent... Ell mateix s'allista voluntari a la columna que marxa cap a Madrid i els avatars de la qual a Somosierra són l'escenari de la seva anterior novel·la, *La fiel infantería*. A la *Plaza del Castillo*, lloc emblemàtic de la ciutat, es presenta una espècie de microcosmos humà on es poden apreciar les raons subjacents que atorgarien legitimitat a *la seva* sana rebel·lia a l'ordre polític consti-

tuït. Així, ens descriu una Pamplona idíl·lica, una ciutat encara petita on tothom es coneix i que viu al marge de les lluites de classes de l'Espanya dels anys trenta que vindrien a podrir-ho tot. S'enfonsava el món decadent i conflictiu de la democràcia parlamentària en què ingènuament havia cregut l'anterior generació, que s'hauria acollit...

*a las piadosas banderas de un catolicismo parlamentario, turnante, contemporizador, burgués y sosote, que confiaba la defensa de Cristo a los guardias de Asalto. También en este último tinglado se vino abajo con ridículo estrépito. Abatía sus convicciones con estas palabras: «Sólo quedáis vosotros».*³⁴

Així, la benintencionada CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas) del «despista» José María Gil Robles quedava desbordada pels esdeveniments i la seva gent, coherents amb allò de «sólo quedáis vosotros», corrien en massa a allistar-se a Falange Española. L'alternança política era un retard, el pacte i la negociació un absurd burgès mancat de la divina bogeria dels visionaris, els únics capacitats per defensar *Cristo Rey* sense esporuguir-se i no aquelles institucions d'ordre públic civil de dubtosa fidelitat política al vell ordre que calia «*tumbar*» sense concessions. Davant aquest panorama sols quedaven «ells», els falangistes, genuïna encarnació del futur de la Pàtria, que portarien o imposarien un nou ordre social. La meravellosa convivència social d'antany s'havia trencat abruptament sense solució de continuïtat capaç de fer comprensible per què passava el que passava. Va quedar...

*hecha pedazos: ardía en el retablo, en el trigo, en los olivares, se tumbaba con dos balazos en el mármol de las autopsias. Era el instante de una sacra violencia.*³⁵

Aquesta exaltació de la violència en la seva literatura, descrita sempre amb una extrema i punyent cruesa una mica escatològica és el que va induir la censura eclesiàstica a prohibir *La fiel infantería* tot i que havia guanyat ni més ni menys que el Premi Nacional de Literatura José Antonio Primo de Rivera. Però aquest esperit guerrer és present des del principi i és una constant en l'obra de García Serrano, començant per *Eugenio o proclamación de la primavera*; no és l'excés escadusser i breu d'un moment d'exaltació patriòtica, és una declaració de principis que dona sentit a *la seva* vida i la dels seus camarades polítics. És, doncs, una literatura fonamentalment de grup o facció passada pel seu particular prisma personal.

Des de certs sectors que no cal ni esmentar s'ha volgut presentar un Rafael García Serrano al qual, a més de *camisa vieja* falangista i alferes provisional, calia afegir la condició de catòlic fervent, quasi com a paradigma d'un encès humanisme incapaç de destil·lar el menor odi al seu enemic de trinxera natural, amb

³⁴ Rafael García Serrano: *Plaza del Castillo*, Homo Legens, Madrid, 2009, p. 335.

³⁵ *Ibid.*, p. 339.

el qual sempre s'hauria mostrat comprensiu i piadós. No és nova la intenció de tractar d'edulcorar biografies i trajectòries personals, i més quan parteixen i fins i tot conclouen en posicions polítiques tan distintes com extremes de les originàries, encara que les evidències en sentit contrari siguin aclaparadores.

També s'ha volgut fer una cosa semblant amb el tinent coronel Yagüe, fins i tot ara mateix,³⁶ atesa la fama de sanguinari que va adquirir arran de les matances de Badajoz després de l'ocupació de la ciutat a l'agost de 1936 per les tropes sota el seu comandament, legionaris i regulars, que es van abandonar a tota mena de pillatges i barbaritats. El Yagüe que reconeix el valor dels seus enemics i en parla amb respecte i fins i tot amb orgull, perquè considera que al cap i a la fi es tractava d'espanyols, és en qualsevol cas el general posterior, ja del 1938, quan després de dos anys de cruel guerra i terribles matances potser estava començant a atipar-se de tanta sang inútilment abocada, de tants innocents miserablement massacrats i era novament capaç de commoure's davant el dolor aliè una vegada poblat el pit de medalles. Ja fa anys que el fill de Yagüe va intentar salvar l'honor del seu pare obeint al seu lògic amor filial, i ara Togores tracta de sancionar-lo sota la suposada empara de la història. Res de nou sota el sol. També pot servir el cas de José María Pemán, que nosaltres mateixos hem abordat, que cridava a l'«extermini» de l'enemic polític el 1936 i a l'hora de la seva mort era exaltat com un «liberal» autèntic i genuí.³⁷ En el cas de Pemán hi ha simple silenci i desmemòria interessada, però la prosa més combativa de García Serrano és sempre coherent, mai no deixa de disparar i abatre enemics, amb el fusell primer com si fossin conills, cosa que va fer segons el seu propi testimoni amb veritable fruïció guerrera, sense que el dit no arribés mai a cansar-se-li de prémer el gallet, i després amb no menys fervor militant amb el seu canó justicier («revolució» eternament pendent). Tota guerra implica necessàriament un alt grau de violència però, pel que sembla, quan es tracta d'un conflicte civil, entre germans, i és inevitable, cal administrar-la fredament. No té sentit matar per raons personals, ens adverteix...

*De ese me encargaré yo. Tú no. Tú le odias. No podemos odiar a nuestros enemigos. Mañana hemos de vivir con ellos.*³⁸

Cal, doncs, matar i vèncer sense odi, encara que no s'entén molt bé com es podrà viure amb algú a qui vas a encarregar-te personalment d'assassinar. Resulta exemplar aquesta mena de llei: jo mato els teus (els que et molesten, els deus

³⁶ Luis E. Togores: *Yagüe, el general falangista de Franco*, La esfera de los Libros, Madrid, 2010. Un llibre més d'*historietògraf* que que no pas d'*historiògraf* que ha gaudit en exclusiva de l'ús de l'arxiu de Yagüe per edulcorar la seva figura històrica.

³⁷ Alberto Reig Tapia: *La Cruzada de 1936. Mito y memoria*, Alianza, Madrid, 2006, cap. 4 «Los mitos de la sangre: la leyenda de Badajoz», pp. 149-192, per a Yagüe i cap. 6, «Propaganda e ideología: el intelectual orgánico», pp. 235-287, per a Pemán.

³⁸ Rafael García Serrano: *Plaza del Castillo...*, cit., p. 343.

diners o pensen d'una altra manera) i tu mates els meus (els que em critiquen, ocupen els càrrecs que ambiciono o, naturalment, estan equivocats i després de fer-los combregar a cop de creu, els enviem directament a gaudir de la presència divina). La precisa prosa de García Serrano s'ha referit a aquest tipus d'«encàrrecs» com a «alegre turismo armado» en *La fiel infantería*. És, sens dubte, com reconeix la crítica especialitzada, un escriptor «tremendista» i el millor representant dels novel·listes de la victòria.³⁹

Té part de raó Pedro Fernández Barbadillo quan comença el seu comentari a propòsit de la reedició d'aquesta novel·la dient: «*Si usted quiere conocer qué ocurrió en España en los años 30, debe de leer esta novela*». No m'atreviria, com fa ell, a qualificar el llibre de «precioso», ni tan sols a compartir la seva alegria per suposar que troba nous lectors: «*Poco a poco, la maestría de Rafael García Serrano está rompiendo el cerco de silencio*».⁴⁰

La literatura guerrera de García Serrano, doncs, vol ser així presentada com a «model literari» per a les noves generacions. Admiradors i panegiristes es refereixen a la seva persona com un home idealista i noble amb els seus enemics, però als llibres que hem citat no trobem sinó una agressivitat incontenible, uns menyspreus i una fatxenderia de senyoret malcarat, una fanfarroneria que ratlla el pur i simple pistolisme, per no dir que hi arriba.

Sincerament, o no hem après a llegir encara o més que una commovedora exaltació del millor patriotisme, la seva escriptura ens sembla una explícita manifestació d'odi i, que sapiguem, l'odi és sempre l'avantsala del crim. «Patriòtic», això sí; de la seva pàtria exclusiva i excloent, no d'una comuna i compartida. No crec que els nous lectors aprenguin molt dels anys trenta de la mà de García Serrano, el que sí que hi aprendran és com resulta de perillós exaltar ideologies de la violència i exclusivistes, i més encara adornar-les d'un pedestre patriotisme que tracta d'ocultar la pròpia bogeria amb entregues generoses a un ideal superior. Potser també hi aprendran que resulta absolutament estèril l'odi, perquè sols pot engendrar encara més odi. És clar que, al capdavant, García Serrano no fa sinó contar-nos *la seva* guerra particular, una altra cosa és que ho faci amb «la mestria» suficient per interessar-hi algú més que mitja dotzena de llunàtics nostàlgics del feixisme, del falangisme i del franquisme, així com un determinat nombre de persones que fan del patriotisme una simple qüestió de testosterona, a banda de suscitar certa curiositat intel·lectual, necessàriament limitada, d'algun lector erudit i esforçat.

L'autèntic talent literari consisteix, segons la nostra modesta opinió, a saber contar una història que per definició és sempre personal, perquè es troba inevitablement trufada amb la nostra experiència vital (social, política, cultural) i les nostres lectures particulars i intransferibles; tot això es projectarà en una idio-

³⁹ Darío Villanueva: *Estructura y tiempo reducido en la novela*, Anthropos, Barcelona, 1994, p. 188.

⁴⁰ Pedro Fernández Barbadillo a *Razón Española*, 157 (setembre–octubre 2009), pp. 250–251.

sincràsia i un llenguatge específics, però sols assolirà una projecció universal si és llegida més enllà dels cercles literaris especialitzats i produeix una gran empatia en bon nombre de persones de cultures diferents, experiències vitals i fins i tot valors oposats als de l'autor. Sincerament, no creiem que sigui el cas de la literatura de Rafael García Serrano, que no sembla suscitar més atractiu que el propi dels seuaços, correligionaris i la resta de membres de sectes molt concretes i específiques que, afortunadament, són avui extraordinàriament minoritàries i estan tan allunyades dels problemes i inquietuds de la majoria dels nostres contemporanis que ens semblen d'un altre planeta.

5. LA INCERTA GLÒRIA D'UN MATÍ D'ABRIL: JOAN SALES

Si viure és només un atzar del destí, quan es viu una guerra, arribar a veure'n el final sense ser persones més dolentes que quan va començar és un veritable do de la providència, divina o no. Potser aquesta circumstància expliqui la crida sobrenatural que pateix el quartet protagonista de la que és, sens dubte, la gran novel·la catalana (en llengua catalana, s'entén) de la Guerra Civil.

Joan Sales, després de diversos avatars inherents a la censura franquista que li van impedir publicar completa la seva novel·la *Incerta glòria* (1956), per la qual va obtenir el premi Joanot Martorell l'any anterior, va aconseguir publicar-la a la fi completa el 1969 i va obtenir els premis Ciutat de Barcelona i Ramon Llull.⁴¹ El títol està pres d'uns versos de William Shakespeare: «*O, how this spring of love resembleth the uncertain glory of an April day*» (*Two Gentleman of Verona*, Act, 1, sc. 3). Com ens diu l'autor, tal vegada la joventut no sigui altra cosa que «una tempesta tenebrosa travessada de llampecs de glòria —d'incerta glòria—, un dia d'abril...».⁴² Òbviament, es refereix al mític dimarts 14 d'abril de 1931 quan es va proclamar la Segona República espanyola, «*la niña bonita*», en la qual tants van posar les seves esperances, que finalment serien trencades per la mort, la repressió o l'exili.

Encara que és ja tòpicament citada com la primera novel·la en català que tracta de la guerra des de la perspectiva dels vençuts, no té absolutament res a veure amb l'obra de Rafael García Serrano de què hem parlat com a representativa de la novel·lística dels vencedors. Per bé que està escrita des d'una perspectiva ideològica molt concreta (republicana, catòlica i nacionalista), no es tracta d'una novel·la militant sinó que intenta oferir un quadre complet del drama comú que suposa una guerra, apuntant sempre a la necessària reconciliació entre tots els seus participants. Si féssim una selecció, que cada cop resulta més difícil, aquesta obra

⁴¹ Joan Sales: *Incerta glòria*, Club Editor, Barcelona, 2007. L'autor hi va fer modificacions i afegits constants en successives edicions fins a la definitiva de 1984. L'edició castellana (*Incierta gloria*, Planeta, Barcelona, 2005), traduïda per Carlos Pujol en col·laboració amb l'autor, conté tota l'obra en un volum que inclou també la quarta part, «El viento de la noche».

⁴² *Ibid.*, p. 21.

ben bé podria optar a la nominació a «la gran novel·la de la Guerra Civil», tot i que paradoxalment no sigui una novel·la de guerra, sinó una novel·la en què hi ha guerra. I això es percep especialment en el seu caràcter «conversacional». Sense arribar als nombrosos personatges d'*El laberinto mágico* de Max Aub, que entren i surten de la trama contínuament, aquesta és sobretot una novel·la de personatges, d'éssers humans que parlen, discuteixen, pateixen, estimen, s'exalten i es deprimeixen. I que també moren.

Joan Sales va sotmetre *la seva* novel·la, perquè és sens dubte el llibre de *la seva* vida, a un procés permanent de revisió i ampliació al llarg de vint-i-cinc anys. Gira entorn d'un quartet de personatges constituït per tres homes enamorats de la mateixa dona; el primer, el combatent Lluís Brocà, presideix la primera part. S'hi van teixint entre ells unes relacions de proximitat i de llunyania, de camaraderia i rebuig molt pròpies de les situacions límit que inevitablement ens fan perdre la perspectiva al mig de l'exaltació i la incertesa inherents a la guerra...

He fet un cop de cap, ja ho sentiràs a dir. Prou cigrons i prou confidències! N'estic fins aquí de tots vosaltres, de tu, de la Trini...

La Trini?

Sí, la Trini, per què em mires amb aquests ulls? La teva dona és molt especial, Lluís. Si em passa alguna cosa, es pensarà que ha estat a causa d'ella. Em sembla que desbarres. Què t'ha de passar? I què hi té a veure la Trini? Ja sabia jo que eres un tòtila, però tant...

[...]

Ramon, voldria tenir-te a la vora... i plorar, però plorar hores seguides! Aquestes cartes de la meva dona a en Soleràs... Com podia sospitar això? L'he deixada tan sola... Les he llegides amb una curiositat horrible. Això és pitjor que les batalles en aquells erms.⁴³

Aquest objecte de desig fosc i transparent és Trinitat Milmany, la dona de Lluís Brocà, que protagonitza la segona part, qui diu a manera de confidència al seu benvolgut amic Julio:

En Lluís i el seu fill s'assemblen tant que de vegades em fa riure: els mateixos gestos, la mateixa manera d'arraular-se al llit. Si sabies que sola em sento... T'escric sobretot perquè em responguis; perquè les teves cartes em facin companyia. Ell m'escrivi tan poc! [...] Perdona que m'esbravi amb tu, amb qui més podria fer-ho? Si sabies lo sola que em sento, que sola m'he arribat a sentir al llarg d'aquests cinc mesos interminables...⁴⁴

Trini es debat enmig de la seva prolongada soledat en un mar de contradiccions i sentiments confusos propis de certa immaduresa o ingenuïtat que no són capaces de preveure les conseqüències que provoquen.

⁴³ *Ibid.*, pp. 200, 207.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 211.

Tinc el deure de ser sincera amb tu. Jo voldria estimar-te amb tota l'ànima, però amb res més que l'ànima. I no obstant, sento que estimar amb l'ànima i res més no és estimar, que no hi hauria mèrit en un amor així per massa fàcil. I aleshores sento que t'estimo més que això, però m'hi perdo.⁴⁵

Diu que ha vist i ha comprès que Lluís en realitat no la va estimar mai, ni ella a ell, però tot i això és incapaç de prendre la seva pròpia decisió i necessita que decideixin per ella.

Jo el que sé amb tota la certesa i amb tota l'ànima és que tu has estat sempre tan bo amb mi i que ho seràs sempre; sé que tu no em faràs mal. I em fa horror quedar-me sola en aquesta vida, esgarriada en aquest món sense ningú que em faci companyia. Et necessito i et tinc tota la confiança; te la tinc i m'hi abandono. Decideix; faré el que em diguis.⁴⁶

En la tercera part de la novel·la el narrador és el jove seminarista Cruells, home que passa ràpidament de donant en un hospital de sang a infermer, practicant i alferes de Sanitat, un jove de molts companys però de pocs amics, fins que coneix Juli Soleràs que, igual que en els altres, exercirà una notable influència sobre ell: unes vegades el fascina, d'altres li repel·leix, però la major part de les vegades l'escandalitza.

Tots hem nascut per conquerir l'univers i no conquerim una merda! L'univers és bell, però no és deïa; com les noietaes virginals de la mirada tan clara, tan agressiva, tan esquerpa, tan salvatge. Tot ve a ser sempre la mateixa història. [...] Ve un moment que l'home és diu: maleïda fam, que voldries mes que l'univers, l'univers sencer no et saciaria, és Déu que caldria devorar!⁴⁷

Però al mig d'una guerra es passa sense solució de continuïtat, si es té plena la cartera, d'un tip metafísic de Déu a un excel·lent llobarro al forn en una taverna dels voltants de la Boqueria barcelonina, el mercat de la qual estava «espantosament buit». Gaudir d'una delícia semblant a la llum pública podia portar conseqüències no per imprevistes menys previsible, atesa la precarietat alimentària de la zona republicana.

Una dona miserable que acabava de recollir Déu sap què entre les rares deixalles, m'insultà tot passant:

Atipa't, enxufat! Al front, que hi vagin els meus!

Hauria volgut explicar-li que era el primer dia que passava a Barcelona des del començ de la guerra, que aquell llobarro a la llaua era tot el que jo havia menjat i menjaria en tot el dia; però la vella ja era lluny, si bé encara se sentien les seves paraulotes:

⁴⁵ *Ibid.*, p. 350.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 351.

⁴⁷ *Ibid.*, pp. 388-389.

Tots iguals! Pandilla de poca-vergonyes! Republicans o feixistes, tots fills de la mateixa puta mare!
 Aquell plat únic em costà vint-i-cinc duros: era el que costava, abans de la guerra, un mes sencer de pensionat.⁴⁸

En la quarta part, ens trobem el mateix Cruells, acabada ja la guerra, que després de nou mesos en un camp de concentració passa la depuració i es disposa a finalitzar els seus estudis perquè, malgrat tot, vol ser sacerdot. El vertader protagonista, el més important, el que és sempre present en els records evocant la seva figura i les seves paraules és Juli Soleràs, una mena de sant laic o revolucionari místic que es debat entre el desengany i la fe, amb un punt de cinisme i d'ideologia desdibuixada, que resulta atractiu i repel·lent alhora, la veu del qual mai ens arriba directament, sinó a través de les altres veus protagonistes que el mantenen sempre en primer pla.

I si parléssim d'en Soleràs? —vaig dir aprofitant que ell feia en aquest moment una pausa després d'un profund sospir.
 D'en Soleràs? Altra vegada? Tu sempre amb en Soleràs, quina mania. Diastre de Soleràs.⁴⁹

Un tipus capaç de dir de si mateix:

Jo sóc porc o sublim segons la lluna; perquè no està mal ser una mica sublim de tant en tant. Una mica de varietat, Senyor! Ser sempre un porc, també ve que cansa. Seria igualment un error ser sempre sublim.⁵⁰

Soleràs és qui millor encarna la incerta glòria de l'amor i de la mort que proporcionen les circumstàncies i el context sempre fosc d'una guerra civil. Tots ells van canviant al llarg del relat que fa el narrador Cruells després de l'experiència comuna viscuda. Tots viuen una crisi existencial de la qual tractaran d'escapar a través de la il·lusió i la fe en el sobrenatural, i sols hi perdurarà l'evidència de la seva transformació interior.

La novel·la, de considerables dimensions, ens ofereix un món propi en què abunden personatges i situacions que van i vénen a voluntat del narrador però que configuren un món personal que és el que caracteritza un autor veritable: el món a través del *seu* món; la guerra a través de *la meua* guerra. Hi assistim al fragor de les batalles i a l'heroisme i generositat dels combatents, a les incerteses, pors i cruels persecucions de la rereguarda, a les absurdes però inevitables baralles polítiques de partits i sindicats, a l'udol aterridor de les sirenes i el tro sec dels obusos, així com a les interminables pauses que medien entre l'estrèpit en-

⁴⁸ *Ibid.*, p. 422.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 643.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 657.

sordidor dels trets i el batec agitat dels seus accelerats, perfectament perceptibles dins l'espès silenci de la mort.

Molts anys després, un ancià Cruells que troba a faltar l'amic amb qui podria, ja en la decadència, seguir compartint-ho tot, exclama:

Senyor, cura'ns d'una vegada per sempre de tota vanaglòria; en veritat seria massa bonic de morir tot simplement per la fe o per la pàtria, per la justícia o per la llibertat!⁵¹

Però la realitat és una altra: a qualsevol que li haja tocat de viure una guerra en la joventut, no pot guarir-se mai ni del record ni de la joventut perduda. «Les duc, les duré sempre a la sang com una infecció!», ja que la nostàlgia es fa insuportable i insuperable i l'olor d'aquells «boscós que cremen i d'herba xopa de pluja, aquella vida errant, aquelles nits sota les estrelles quan ens adormíem amb una pau tan estranya», s'ha quedat perfectament adherida a la pell per sempre, «incerta glòria del cor i de la guerra quan tenim vint anys i la guerra i el cor són nous i plens d'esperança!». Sí, la guerra és estúpida i la set de glòria no es pot sadollar.

I tota joventut no és mes que la incerta glòria d'un matí d'abril, la tenebrosa tempesta travessada de llampecs de glòria, però quina glòria? Quina glòria Déu meu? [...]

Un es desperta de la seva joventut i li sembla haver tingut febre i desvari; però un s'arrapa al record d'aquell desvari i d'aquella febre, d'aquella tempesta tenebrosa, com si fora d'ella no hi hagués res que valgués la pena en aquest món. Jo no sóc mes que un supervivent, un fantasma; no visc mes que de records.⁵²

Les extraordinàries vicissituds de Joan Sales es fan universals de *la seva* mà perquè, en definitiva, què són els éssers humans sinó *la seva* memòria?

6. EL DRAMA MÉS GRAN DEL NOSTRE TEMPS: ANTONIO MUÑOZ MOLINA

Tampoc no té res a veure la literatura bel·licosa de García Serrano amb el gran esforç desenvolupat per Antonio Muñoz Molina en la seva última novel·la per reconstruir i recrear en prop de mil pàgines, ni més ni menys que els agitats temps de la Segona República, la Guerra Civil i l'exili espanyol.⁵³ L'esforç per copsar i reflectir amb precisió tota la complexitat i diversitat d'aquella Espanya, els encontres i desencontres, les esperances i els fracassos, les dignitats i

⁵¹ *Ibid.*, 764.

⁵² *Ibid.*, pp. 554-555.

⁵³ Antonio Muñoz Molina: *La noche de los tiempos*, Seix Barral, Barcelona, 2009.

indignitats dels seus personatges és realment descomunal i digne d'elogi. La seva tesi de fons, com ell mateix ha reconegut, si és que cal deduir-ne alguna d'una novel·la, ens sembla absolutament certa: «*Es mentira que estuviéramos abocados a un final así. Aquello nunca debió haber ocurrido*». ⁵⁴ L'autor, a banda de la seva formació universitària, és un febril lector d'història i es posiciona lúcidament contra el determinisme històric, contra la tesi tan difosa entre certa classe d'historiadors que *allò* va succeir perquè no va haver-hi més alternativa que la guerra, que ineluctablement *havia de succeir*.

Els protagonistes fonamentals de la trama són l'arquitecte Ignacio Abel, la seva esposa Adela, i la nord-americana Judith Biely, hispanòfila i amant de l'espanyol, el qual en plena crisi personal i davant l'hecatombe espanyola, acudeix a buscar-la als Estats Units quan a Espanya tot comença a enfonsar-se i l'escepticisme es converteix en la ideologia més ferma.

La passió política, que mai no va tenir molt arrelada, se li havia esmorteït amb els anys, temperada per l'escepticisme, pel recel pels escarafalls i les proclamacions guturals, pels devessalls espanyols de paraules. ⁵⁵

La novel·la comença amb l'arribada del viatger a l'estació de Pennsylvania (avui desapareguda) de Nova York al final d'octubre de 1936 i tot just desembarcar ja desplega el seu exercici de memòria personal evocant la seva ciutat, que havia deixat ja de ser alegre i confiada.

Al otro lado de la puerta cerrada de su casa en Madrid oyó una voz que repetía su nombre con un acento ronco de súplica y él se quedó en silencio conteniendo la respiración y sin moverse en la oscuridad y no abrió la puerta. [...] En una acera, al doblar una esquina, se puede ver con la primera luz del día el cuerpo ya rígido de alguien a quien empujaron contra la pared la noche anterior, convirtiéndola por impaciencia en paredón de fusilamiento, los ojos entornados en la cara amarilla, el labio superior contraído en una especie de sonrisa, mostrando los dientes, la mitad superior de la cabeza volada por un disparo demasiado próximo. ⁵⁶

El protagonista opta, doncs, per fugir i deixa sobre les espatlles de la seva consciència la seva dona, Adela; els dos fills, Lita i Miguel, i la seva pàtria sotmesa a un autèntic terratrèmol les conseqüències del qual ningú no és capaç de preveure encara. Les raons personals d'aquesta fugida d'un bon burgès funcionari i moderadament d'esquerres són magistralment descrites...

Tanta furia, en España, tanta aspereza, crímenes pasionales y sanguinarios levantamientos anarquistas ahogados en sangre, toscas proclamas cuartelarias; tantos santos, mártires fanáticos [...] y también la ronquera de las gargantas desolladas por los

⁵⁴ «Contra los fanatismos», entrevista de Jesús Ruiz Mantilla a Antonio Muñoz Molina (*El País*, Babelia, 21 de novembre de 2009, p. 5).

⁵⁵ Antonio Muñoz Molina: *La noche...*, cit., p. 120.

⁵⁶ *Ibid.*, pp. 15-16.

*vivas y mueras, la vulgaridad agresiva que se ha ido adueñando de ese Madrid que a él tanto le gustaba [...] La zafiedad de la política, la profanación de ideales [...] lo que sentía no era discordia ideológica sino vergüenza ajena. [...] señoritos que nunca habían trabajado de verdad, pero que hablaban con seriedad extraordinaria de la dictadura del proletariado mientras cruzaban las piernas con un whisky en la mano, en la terraza del Palace, después de cortarse el pelo en la barbería del hotel.*⁵⁷

I magistral és, també, la comparació que estableix entre la festa nacional per antonomàsia i la incivil destrossa espanyola:

*caballos miserables con los vientres abiertos por una cornada pateando en la agonía sobre un lodazal de vísceras, de arena y de sangre; toros con la lengua fuera vomitando sangre, con un estoque atravesando el testuz convertido en una pulpa roja por las tentativas fracasadas de descabello. Ahora no eran toros o caballos muertos [...] eran hombres esta vez, hombres matándose los unos a los otros, cadáveres tirados como guñapos en las cunetas, jornaleros de boina y camisa blanca y manos levantadas conducidos como reses por militares a caballo, soldados renegridos con uniformes grotescos, en actitudes de crueldad o jactancia o entusiasmo insensato.*⁵⁸

Muñoz Molina té talent tant per a la construcció de personatges com per a les descripcions d'ambient o per transmetre al lector tots els detalls necessaris per ubicar-lo, de vegades en situacions realment asfixiants, com quan es refereix al matrimoni i la vida familiar d'Ignacio Abel.⁵⁹ Un personatge que difícilment podia encaixar ja en aquella Espanya en guerra que tan ràpidament es transforma. Un personatge que abomina la militarització de la societat i el joc frívol de la guerra, no ja els dels fronts, sinó de les desfilades i la resta de manifestacions bel·licistes.

Hay que ser retrasado mental para ponerse un uniforme por gusto, por teatro. Para jugar a los ejércitos.

Quan el cunyat d'Abel, Víctor, li retrau que si els uniformes o els símbols fossin dels seus no s'hi amoïnaria tant, respon encara més contundent:

*Me da la misma vergüenza exactamente. El mismo asco. Todos iguales, marcando el paso, apretando los puños, apretando los dientes. Me da igual el color de la camisa. No me gustan los niños rezando como loros con las manos juntas ni me gustan levantando el puño y cantando La Internacional en el mismo tono que si cantarían Con flores a María. Las personas decentes no se esconden detrás de una masa uniformada.*⁶⁰

⁵⁷ *Ibid.*, pp. 56-57.

⁵⁸ *Ibid.*, pp. 83-84.

⁵⁹ *Ibid.*, pp. 129-130.

⁶⁰ *Ibid.*, pp. 366-367.

Té una discussió amb el cunyat falangista, que repeteix la lliçó ben apresada: la novetat enfront dels vells costums, la igualtat de l'uniforme enfront de les desigualtats i els privilegis de la vella societat, el patriota emboscat que justifica les pistoles per defensar-se dels comunistes i declara que la República és un ninot en mans del marxisme. L'entusiasme del neòfit —idiota o canalla— acaba per fer desistir Abel d'una baralla que considera inútil perquè ja és un escèptic prèviament derrotat.

I així va passant la guerra entre esperances frustrades, sang i horror ben repartits, i enfrontaments immisericordes entre germans. Adela broda el seu paper d'esposa exemplar a través d'unes cartes al marit infidel en què no pot ocultar ni la seva decepció, ni la seva angoixa, ni el seu orgull ferit. Expressen una contenció molt pròpia de la bona educació burgesa rebuda, però que no poden amagar el retret sistemàtic de qui es considera injustament relegada. Al cap i a la fi, l'amant és més jove i bella que ella i, si més no, li quedarà sempre el consol de la religió per pal·liar el seu dolor immerescut. Però, és clar, ella no podia participar, a diferència d'ell, per elementals raons de bona criança de

*aquellos intercambios de palabras en inglés y en español que eran tan gustosos como la mezcla de sudores, de salivas y flujos: «I'm coming, córrete, como lo dices tú, I'm coming now».*⁶¹

Entre un home de fe i un escèptic no és difícil pressuposar el resultat de la confrontació permanent entre els dos cunyats:

*Van a faltar farolas para colgar a tanto malnacido. Va a correr la sangre como riada por el Manzanares. Acuérdate de lo que te digo. España no se limpia más que con un diluvio de sangre.
¿Esa frase es tuya?
Si no fuera por lo que es te metía un tiro ahora mismo.
No te prives.*⁶²

De fet, quan uns milicians, després d'humiliar-lo al seu domicili, s'emporten Abel per a fer-li el «passeig» a la mateixa Ciutat Universitària que ell va contribuir a aixecar, encara que se salva *in extremis*, ja estava mentalment mort. Per això, potser, el perspicaç Azaña, quan la casualitat fa que puguen saludar-se abans de la marxa d'Ignacio Abel als EUA, es qüestiona, amb la seva coneguda capacitat per al sarcasme, les raons d'aquest viatge.

*¿En otra de esas misiones oficiales que costeamos para que nuestros intelectuales más insignes puedan irse a toda prisa de España sin perder la vergüenza? En cuanto pasan la frontera y se sienten seguros empiezan a hablar mal de la República.*⁶³

⁶¹ *Ibid.*, p. 560.

⁶² *Ibid.*, p. 632.

⁶³ *Ibid.*, p. 827.

«Per a construir una gran biblioteca en una universitat d'allà», diu Moreno Villa en un intent de justificar-lo. Ignacio Abel no és un heroi sinó un antiheroi perfectament humà que estan a punt d'assassinar i, naturalment, farà el que estiga a la seva mà per tractar d'evitar que qualsevol llunàtic ho aconsegueixi en un segon intent. Azaña és un altre escèptic derrotat que desitjaria anar-se'n igualment, però el seu sentit del deure li ho impedeix. És presoner de si mateix.

D'aquest triangle que formen Ignacio Abel, Adela i Judith, entren i surten altres personatges de ficció, com Van Dauren o Rossman, però també molts altres tan reals com Rafael Albertí i María Teresa León, Manuel Azaña, José Bergamín, Luis Buñuel, Dalí, García Lorca, José Moreno Villa, Juan Negrín, Pedro Salinas, Zenòbia Campubrí, esposa de Juan Ramón Jiménez, o Picasso, que hi adquireixen viva presència o passen fugaçment però que deixen sempre empremta en el lector, perquè Muñoz Molina en fa servir els textos i les declaracions, referències documentades o fidels descripcions que ens els fan encara més pròxims i versemblants.

Igual que la novel·la de Joan Sales, com no podia ser altrament, *La noche de los tiempos* és una història d'amor i odi, uns sentiments dels quals resulta impossible desfer-se i molt menys en una guerra. Els personatges ofereixen nombrosos clars i obscurs i estan molt allunyats de ser aquells homes d'una peça que ens mostra la novel·lística de Rafael García Serrano. Un dels grans èxits d'aquesta novel·la és l'atmosfera asfixiant que l'autor sap crear entorn dels seus personatges fins al punt d'acabar tenint la impressió que ens falta l'aire per poder seguir-lo en les seves habituals digressions que estira i prolonga fins a límits veritablement desmesurats.

Però els personatges són una excusa. Es tracta d'una novel·la aclaparadora, sòlidament armada d'una potser excessiva i puntosa documentació, precisió i detallisme que agradaran a qualsevol professional o especialista en la història espanyola dels anys trenta però que al lector, no sé si comú o no, potser cansi una mica tanta repetició i reiteració, tanta descripció urgent, tanta informació documentada que de vegades debilita el fil conductor, la pulsio narrativa que exigeix una novel·la d'aquestes dimensions. S'hi troben a faltar més converses i diàlegs com el que sostenen Ignacio Abel i Judith Biely sobre la seva correspondència privada i el temor que l'esposa, Adela, pugui acabar per tenir-hi accés,⁶⁴ o la que té lloc després del seu retrobament, ja als Estats Units.⁶⁵ La conversa humanitza els personatges i els fa encara més tangibles, ens els aproxima, perquè els fa adquirir una presència que els dota sempre d'una identitat menys abstracta i impersonal. Potser així el relat es faria més fluid.

Ignacio Abel és un fracassat, com la II República espanyola. Un descregut en un moment de fe encesa i passions incombustibles. Les raons i circumstàncies d'aquest fracàs i pèrdua de les il·lusions hi són relatades esplèndidament. Ja no hi ha tornada, la incipient democràcia espanyola de 1931 (la incerta glòria d'un

⁶⁴ *Ibid.*, pp. 483-486.

⁶⁵ *Ibid.*, pp. 891-920.

dia d'abril) va tenir la seva oportunitat, en unes circumstàncies certament complexes de les quals hauria resultat miraculós fugir-se'n. A Ignacio Abel se li presenta *la seva* oportunitat i està a la seva mà agafar-la amb fermesa i determinació, però no ho fa o no sap fer-ho, i quan vol reaccionar pensant que pot adreçar el rumb de la seva vida i omplir-la de sentit és ja massa tard perquè la situació se li ha escapat de les mans i ja no depèn només d'ell. Tan sols una nit immensa que voldria que fos eterna és el seu únic consol, una nit lluminosa que l'emba-daleix i l'exalta com en els seus millors dies de desig ardent, però sobre la qual ja no té el control perquè s'obre per a tothom «*un porvenir ignorado y perdido en la gran noche de los tiempos*».⁶⁶

Antonio Muñoz Molina no ha elaborat una novel·la de molts personatges que puguen allunyar-nos o distraure'ns del principal. S'ha centrat en uns pocs tractant de fer-nos-els absolutament versemblants. Sobre ells i al voltant d'ells gira tota la trama l'objectiu principal de la qual no és cap altre que fer-nos participants del gran drama col·lectiu que sempre suposa una guerra. Muñoz Molina ha compost una exhaustiva narració sobre aquest drama col·lectiu tan intens que encara és present en la vida social espanyola. La Guerra Civil és alguna cosa més que un tema que evidentment ha obsessionat diverses generacions. No hi ha cap espanyol del nostre temps que no s'hi senti d'una manera o una altra plenament afectat, encara que a penes li n'arriben retalls a través d'algun familiar més o menys pròxim que de segur que ha exercit d'«avi batalletes» amb algun jove curiós i intel·lectualment despert. Evidentment, Muñoz Molina ha estat un d'ells. Potser del que es tractava no era tant de compondre una novel·la més com de contar des de *la seva* òptica personalíssima, des del *seu* món peculiar, el drama espanyol més gran del nostre temps. Un drama que molts, gràcies a novel·les com aquesta, no podem deixar de considerar absolutament nostre.

7. MEMÒRIA DEL DOLOR: JORDI SOLER

Jordi Soler és un fill de l'exili i de les molt diverses perplexitats identitàries que se'n deriven i que marquen a foc la memòria i la història personal. Si *Incerta glòria* pertany sens dubte a la literatura catalana, aquesta, del català, mexicà, espanyol... no hauria de gaudir igualment d'aquest mateix dret a *pesar d'haver estat escrita en castellà*? O en realitat és una novel·la mexicana? Un debat inesgotable i esgotador que deixem per als grans experts en filologia, nacionalismes i identitats personals i col·lectives.

Fidel a tota aquesta identitat meravellosa i «bastarda»,⁶⁷ Jordi Soler ens ofereix una obra literària força interessant, precisament per la barreja de memòries

⁶⁶ *Ibid.*, p. 958.

⁶⁷ Per si algú vol agafar el rave per les fulles, afició certament nacional, i pressuposa que atorguem a l'adjectiu una connotació de menyspreu, recordarem el que Ben Rumson (personificat per

que presenta, de la qual *La fiesta del oso* és el darrer volum.⁶⁸ Com en les *road movies* de les pel·lícules nord-americanes en què els personatges que emprenen el viatge són molt diferents dels que el finalitzen, el personatge central d'aquest nou volum sobre la memòria va mudant la seva aura d'heroi derrotat per la d'un autèntic brivall. En realitat no és una novel·la de la Guerra Civil sinó de la postguerra, i en un àmbit geogràfic molt limitat. Tot que el que s'hi esdevé és certament a causa o com a conseqüència de la guerra que a penes apareix al principi a manera de tret de sortida del seu relat trepidant.

Aquest comença amb una força descriptiva commovedora. L'exèrcit republicà ha estat contundentment derrotat i es produeix la lògica desbandada del «campi qui pugui». Ara es tracta de sobreviure. Eren els primers dies de febrer de 1939, Oriol, ferit, era al Port de la Selva internat en un barracó transformat en hospital amb altres republicans tan moribunds com ell mateix, mentre queien les bombes franquistes. Enmig de la pestilència i l'olor de gangrena comprèn que si vol sobreviure ha de sortir d'allà camí de França, on l'espera el seu germà Arcadi que no ha pogut carregar amb ell. Uns quants se'n fugen en una camioneta de la Creu Roja, però aquesta cau i els que poden han de continuar el camí a peu. La llei del més fort s'imposa amb la naturalitat més absoluta. Ja no és qüestió de salvar «l'honor de l'espècie» pel fet de formar part de la mateixa «germandat tràgica» dels qui han lluitat contra el mateix enemic i han perdut la mateixa guerra. Oriol era probablement...

*El último hombre de la última retaguardia, la exaltación final de la república, el último hilacho de aquello que se malogró y no fue.*⁶⁹

Però circumstancialment, amb motiu d'una conferència del nebot del difunt a Argelès-sur-Mer, el camp de concentració per on van passar els seus familiars i molts soldats republicans maltractats i humiliats, la història comença a prendre un altre gir i l'oncle mort a la muntanya, perquè estava tan greument ferit que no hi podia sobreviure, de sobte reneix. Fou salvat per un homenàs als límits de França i el bon samarità va cercar qui li amputés la cama gangrenada. I va sobreviure. Però la seva vida...

*terminó desembocando en un proceso irreversible de envejecimiento, de animalidad, de descenso al pantanal de la especie.*⁷⁰

Lee Marvin) a *Paint your wagon* (Joshua Logan, 1969; trad. cast.: *La leyenda de la ciudad sin nombre*) contesta al predicador que li diu bastard: «Sí, però jo ho sóc per un atzar del destí i tu per vocació».

⁶⁸ Jordi Soler: *La fiesta...*, cit. El primer és: *Los rojos de ultramar*, Santillana, Madrid, 2004, i el segon: *La última hora del último día*, RBA, Barcelona, 2007.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 22.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 57.

El relator d'aquesta poderosa història ens porta fins a Isolda, la dona que li va salvar una cama, a la qual li diu, per guanyar-se la confiança, que és un investigador que està fent un estudi sobre la medicina tradicional en aquella part del Pirineu. «¿Tiene usted una hija?» «Tenía dos, pero una murió hace tiempo» i l'altra se'n va anar a Lió.⁷¹ Quan finalment li diu que és el nebot d'aquell a qui ella va amputar una cama el 1939, la dona el travessa amb una mirada dura com l'acer, cosa que fa retrocedir el presumpte estudiós ràpidament cap a la porta i tornar-se'n ràpidament per on havia vingut.

Un bon dia, en una de les seves incursions per l'espina del Pirineu, l'homenàs es veu obligat a tornar prematurament a la cabanya on vivia amb Oriol a causa d'una gran tempesta. Només entrar, s'hi troba amb quatre guàrdies civils que se l'emporten detingut de manera clarament il·legal, ja que es tracta d'un francès que vivia al seu territori i sobre el qual no hi havia cap denúncia ni ordre de detenció. Aviat comprèn que la causa de la seva desgràcia no era una altra que l'Oriol, que havia desaparegut quan un dels guàrdies li va dir que estava acusat d'ajudar «*elementos prófugos del bando enemigo*».⁷²

L'homenàs es va passar dos anys a Espanya, fins que va poder tornar a la seva estimada muntanya i a la cabanya on s'havien quedat tancades les seves cabres de les quals a penes quedaven els ossos. S'havien destrossat entre elles en un acte bestial de canibalisme, o bé algun poderós depredador havia estat el causant d'aquella matança i, durant alguns dies, s'havia abandonat a una orgia de sang culminada per un tiberi pantagruèlic.

Però el punt culminant d'aquesta història s'assoleix amb l'encontre fortuït d'Oriol al bosc amb un ser imprecís, una criatura esquiva que finalment pren forma de nena que, immediatament, es duplica. Un joc furtiu, una fugida natural davant un desconegut d'aspecte lamentable, deriva ràpidament en tragèdia amb la mort d'una de les nenes. Una mort absurda que no hauria tingut lloc si el pianista no s'hagués transfigurat ja en un animal obcecat, en una bèstia iracunda. Oriol és interrogat per la policia i la mare, que és present, assegura que és el culpable i agafant-li la cuixa amb la mà, li diu:

«Regarde-moi, ¿no sabes quién soy?» Oriol miró desconcertado la furia súbita que ardía en el fondo de sus ojos. «En esta misma cabaña te corté la pierna y te salvé la vida», dijo la mujer.⁷³

Oriol, assassí d'una de les filles de la seva salvadora, és condemnat a cadena perpètua. Sembla que va morir però falta el certificat de defunció que tanqui definitivament aquesta bella novel·la sobre la reconstrucció de la memòria, memòria personal, familiar, de perdedors i exiliats, però que amb moltes altres

⁷¹ *Ibid.*, p. 84.

⁷² *Ibid.*, p. 92.

⁷³ *Ibid.*, p. 115.

semblants forma part indissoluble d'aquest difús magma que anomenem *memòria històrica* o *memòria col·lectiva* i sense el qual no hi ha història que valgui. Així, el consciencios investigador prossegueix les seves perquisicions a la recerca de... la veritat? A poc a poc van encaixant amb extraordinària precisió totes les peces del trencaclosques. Una sol·lícita bibliotecària li n'obre el camí i mostrant-li la pantalla del seu ordinador li diu «*Voilà!*». Entre les barbes i l'aire primitiu de la persona que mostra la fotografia comença a distingir els trets familiars, els ulls de la mare i el germà, el seu mateix nas. A les mans sosté un rètol: «*Le Républicain. Assassin de Serralongue*». ⁷⁴ Però la veritat és encara més dolorosa. A Oriol li havia estat commutada la seva pena per...

la «valiosa información» que había brindado «voluntariamente», sobre un peligroso «elemento subversivo» que ayudaba y prestaba auxilio a los «enemigos de Francia y de Europa» en el Pirineo, cerca de la frontera, y que gracias a esa información la policía española, interesada en la captura de «elementos simpatizantes del bando republicano», y con la anuencia de la policía francesa, había capturado a dicho elemento, que respondía al nombre de Noviembre Mestre. ⁷⁵

Que qui és Novembre Mestre? Efectivament, és l'homenàs qui responia per aquest nom, el també salvador d'Oriol. Així, a la seva condició d'assaltant de camins i assassí de nenes, «*l'assassin républicain*» afegia al seu magnífic expedient la traïció, la deslleialtat més absoluta... «*ese valor imprescindible que respetan incluso los criminales*» amb un ésser que li ha salvat la vida i el deixa compartir la seva humil casa. Sembla que tot ha conclòs, però no. Hi ha més il·luminadors «*voilàs*». Quan el nebot, cada cop més estupefacte davant cada nou descobriment sobre qui va ser en realitat Oriol, es disposa a donar per conclosa la seva investigació anotant la data de la mort de l'oncle que la funcionària li proporcionarà, la data no hi apareix. Finalment li comunica: «*No ha muerto, sigue prisionero en la cárcel de Prats de Molló*». ⁷⁶

El nebot es queda de nou bocabadat amb aquesta pinzellada que li permet fer més nítida la seva... memòria, història? Se li feia profundament desagradable la possibilitat d'acudir a trobar-lo. Es tractava més d'un personatge que ell mateix havia contribuït a crear que d'un familiar, però a poc a poc el fet de tenir-lo a tir de pedra, com qui diu, l'allibera de les defenses que encara mantenia dreçades i acaba per cedir a la curiositat. Necessitava tancar definitivament aquest capítol de la seva vida, i si no ho feia ara la seva memòria no deixaria mai de turmentar-lo acusant-lo d'irresponsable, ja que ell era l'únic que estava en condicions de tancar aquesta pàgina de la seva història.

Finalment, es decideix i acudeix a Prats de Molló un 18 de febrer. Hi va haver de deixar el cotxe lluny del centre, perquè el poble estava en festes i no hi

⁷⁴ *Ibid.*, p. 125.

⁷⁵ *Ibid.*, p. 127.

⁷⁶ *Ibid.*, pp. 128-129.

havia manera d'aparcar. Quan es va presentar a la presó, es va disculpar per no haver-hi anunciat la seva visita ni les seves insòlites pretensions de veure un condemnat un dia tan complicat com aquest. Els guàrdies es van sorprendre, però el director acceptà la petició i hi donà l'autorització corresponent. Un guàrdia va indicar que el seguís sense perdre'l de vista i es van llançar enmig de la multitud. «*Su tío está inscrito en un programa de servicio a la comunidad y hoy le ha tocado trabajar fuera*». ⁷⁷

El nebot relator, en un magnífic *crescendo* va avançant entre la multitud amb força dificultat, quan sent l'orquestra s'imagina que per fi s'hi trobarà amb el seu oncle músic, però no, encara no. Després creu que deu ser un dels dos homes que veu treballant a la llunyania en unes reparacions, com sembla que correspondria a un penat, però tampoc. Resulta que el poble celebrava una festa ancestral, la *Fête de l'ours*, en commemoració d'una mítica història en què un gran ós s'emportà a la muntanya una pastora i quan els hi van trobar, l'animal es va deixar capturar sense resistència i fou conduït al poble amb molta joia i molta festa. Una espècie de llegenda de l'estil de la d'Hades i Persèfone. En el seu record se celebrava la festa de l'ós en què grups de nois de blanc i negre pugnaven per emmascarar-se els uns als altres i carrejaven un home disfressat d'ós, però afaitat per humanitzar-lo i untat de pintura oliosa, estirant d'unes cadenes subjectes a un turmell i un canell. L'ós queia al mig de l'aldarull popular fins que tornava a aixecar-se entre els crits de la gentada. Era colpejat en una mena de catarsi col·lectiva amb la qual es pretenia alleujar la gosadia del segrest originari, o la por ancestral a caure en mans d'una bèstia ferotge. Que, ara, cau just als peus de l'intrèpid investigador i relator d'aquesta història, que es commou de veure que es tracta d'una persona gran i que, a més, ja té una ferida al front. Quan l'ajuda a aixecar-se, observar que la cama que anava sense cadena era una pota de pal. Amenacen d'estirar de nou de la cadena i emportar-se'l, però...

En cuanto sus ojos hicieron contacto con los míos sentí que el mundo se me venía encima, vi los ojos de mi madre y de mi hermano, vi en su rostro mis propios rasgos, vi en su gesto patético el santo y seña de mi tribu, [me]volteé [para] ver incrédulo al centinela y vi que seguía con esa expresión durísima, inquebrantable, donde no había ni una debilidad, ni una fisura donde pudiera yo apoyarme, encaré nuevamente a Oriol, la muchedumbre gritaba y sus custodios tiraban de las cadenas, el oso tenía que regresar a la fiesta y yo lo tenía cogido por las axilas, observándome con una mirada vacía, casi idiota, una mirada desoladora que me dejó sin palabras, sin argumentos, sin fuerza para seguir adelante y lo solté, lo dejé ir, lo regresé a la multitud que exigía verlo tropezar, caerse, derrumbarse... ⁷⁸

Una novel·la magnífica, que ens deixa amb l'ànim suspens, escrita amb el ritme d'un *thriller* cinematogràfic, que progressivament ens espanta, ens sorprèn i

⁷⁷ *Ibid.*, p. 145.

⁷⁸ *Ibid.*, p. 157.

ens interessa, que va donant-nos les pistes suficients per situar-nos però que de sobte fa un salt endarrere o endavant per deixar-nos reprendre la respiració, per sorprendre'ns finalment amb un cop d'efecte que no per previsible deixa de ser absolutament eficaç. La veritat colpeja com una maçada la memòria personal del relator i, sens dubte, la nostra també, mostrant-nos amb una extraordinària barreja de subtilesa i duresa les desastroses i penoses circumstàncies d'aquells que van perdre la guerra, dels que van haver d'abandonar el seu país, el país dels seus avis, oncles i pares, autèntics esquinçalls d'una vida absolutament irrecuperable.

La pregunta més interessant se la podria haver plantejat l'autor des del principi de la novel·la, per bé que no ho deixa de fer ja que se li acut constantment. És aquesta: com un home amb certa cultura i destinat a interpretar com a pianista solos històrics a l'Argentina, França o Anglaterra, es va convertir en un ésser menyspreable capaç de furtar als Grotowsky, una família jueva que fugia com ell mateix d'una mort segura, uns pocs diners i unes joies per poder arribar a Veneçuela i iniciar així una singular carrera de miserable bandit? Com aquell republicà que va perdre una guerra, una dona i una cama, va perdre també l'honor i la dignitat? I la resposta que no hi dona però que ens atrevim a considerar també com seva, no és que el seu oncle fos «*un gran hijo de puta*», que ho era, sinó com i per què va arribar a ser-ho. La resposta no pot ser cap altra que la guerra, la maleïda guerra que tot ho podreix, fins el millor de l'esperit humà. I res més? Però el gegant, Novembre Mestre, un ésser primari i elemental, salva vides, com Isolda, la d'Oriol mateix, i no obstant això se n'aprofita vilment i provoca la presó d'un sant innocent i la desgràcia d'una mare coratge que l'havia salvat a ell mateix d'una mort segura.

En el fons de tot això queda el gust amarg d'una derrota col·lectiva de conseqüències tan dramàtiques, per als perdedors sobretot, però també per a tot el conjunt del país, fins al punt que encara resulta molt difícil avaluar-ne les devastadores conseqüències amb la més fidel i freda de les certes científiques. Una novel·la breu però suficient, que d'acord amb la millor tradició novel·lística, ens conta una història que ens atrapa des del primer instant, que fem immediatament nostra encara que no tinguem res a veure amb els personatges, però que l'autor té el talent de saber-nos-la contar de manera que aconseguim deixar-nos amb ganes, perquè no ens hi ha ofert un festí que ens deixi botinflats, sinó una vertadera *delicatessen* literària amb la modesta excusa d'indagar en la seva memòria.

8. LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA: LA MEMÒRIA INFINITA

I què podem dir sobre la memòria infinita de la Guerra Civil espanyola que no haja estat dit ja fins a l'extenuació? Hem mantingut des de la nostra particular perspectiva que la bibliografia sobre la matèria distava de ser exhaustiva pel

que fa a la mal anomenada «memòria històrica», per molt que les obres que es publiquen sobre el tema no deixen d'augmentar constantment.⁷⁹ Al nostre parer, en relació amb la importància de l'esdeveniment i la dimensió bibliogràfica que ha assolit la Guerra Civil espanyola, continuen essent escassos els testimonis viscuts, les biografies novel·lades que no sols tinguin qualitat literària i interès humà sinó que també puguin assolir una acceptació popular que les faci realment imprescindibles. Històries que incitin a fer adaptacions cinematogràfiques que puguin comptar amb un pressupost ampli i amb un geni creatiu capaç de transcendir un èxit popular més o menys efímer. I, tot i que ja disposem d'excel·lents novel·les sobre la guerra, com aquest repàs necessàriament breu pot palesar, sembla que no hi ha encara, després de 71 anys, una novel·la indiscutible que serveixi de paradigma per a una època tan convulsa com l'Espanya dels anys trenta, període històric que ha generat una literatura veritablement inabastable.

Citarem molt breument una sèrie d'obres literàries que han marcat època des del moment de la publicació, unes que s'han convertit ja en clàssics de la literatura generada per la guerra, i d'altres inevitablement destinades a ser-ho molt aviat. La saga de Max Aub,⁸⁰ per exemple, n'és una de les millors. L'autor ens hi mostra un calidoscopi de personatges d'allò més variat, homes i dones de distintes ideologies i posicionaments polítics diversos tractant de desentranyar el laberint màgic d'aquell encreuament tràgic que va ser la Guerra Civil. La dolorida vetllada de Manuel Azaña,⁸¹ mostrant-nos la seva lucidesa davant la inevitable derrota republicana n'és una altra. La impactant trilogia d'Arturo Barea,⁸² per bé que sols el tercer tom correspon a la guerra i és on dissectiona les divisions de les esquerres espanyoles és magnífica. Els borrosos records de Pío Baroja,⁸³ arremetent contra els uns i els altres encara que carregui més les tintes amb les esquerres que no amb les dretes, si bé l'Església és la que s'emporta la pitjor part, és molt interessant. La monumental recreació de Juan Benet,⁸⁴ expert en operacions militars de la guerra, concentra tota l'acció en la seva mítica «regió», territori de la seva invenció (Espanya) per fer-nos una autèntica denúncia del fet de la guerra sota el títol que pren d'uns versos de Miguel Hernández, és de referència obligada. La falsa equidistància de Camilo José Cela,⁸⁵

⁷⁹ Remeto a les pàgines dedicades a «la memoria literaria» de la Guerra Civil, a Alberto Reig Tapia: *La Cruzada...*, cit., pp. 43-59.

⁸⁰ Max Aub: *El laberinto mágico*. 1 *Campo cerrado*, 2 *Campo abierto*, 3 *Campo de sangre*, 4 *Campo francés*, 5 *Campo del moro*, 6 *Campo de los almendros*, Suma de letras, Madrid, 2003-2004.

⁸¹ Manuel Azaña: *La velada...*, cit.

⁸² Arturo Barea: *La forja de un rebelde*. Introducción de Nigel Townson. 1 *La forja*, 2 *La ruta* i 3 *La llama*, DeBolsillo, Barcelona, 2008.

⁸³ Pío Baroja: *La guerra civil de la frontera*, Edición de Fernando Pérez Ollo, Caro Raggio, Madrid, 2005.

⁸⁴ Juan Benet: *Herrumbrosas lanzas*, Alfaguara, Madrid, 1998.

⁸⁵ Camilo José Cela: *Vísperas, festividad y octava de San Camilo del año 1936 en Madrid*, Alfaguara, Madrid, 2003.

perquè és clar en quina part s'hi situa, magistralment narrada en el seu poderós castellà, malgrat el seu gust per l'escatològic i truculent, és ineludible ja que es tracta del nostre Nobel més recent (encara que Vargas Llosa ho sigui més). La humana pietat del soldat de Javier Cercas,⁸⁶ veritable antiheroi del nostre temps capaç de saber malgrat la confusió regnant quin és el seu bàndol, s'ha convertit en una de les històries més llegides sobre la guerra. L'obra mestra de Fernando Fernán Gómez,⁸⁷ peça de teatre premiada amb el Lope de Vega i portada al cinema també amb un èxit singular, és una de les més memorables. L'idealisme guerrer d'Ernst Hemingway,⁸⁸ mostrat a través d'un dinamiter de les Brigades Internacionals tan heroic com conscient de la impossibilitat de la victòria republicana, s'insereix en la història de la literatura universal. La lúcida perplexitat de Juan Iturralde,⁸⁹ capaç de generar un personatge transsumpte d'ell mateix amb tanta força com convicció i empatia, és sens dubte una de les millors. L'exhaustiva recopilació de Juan Ramón Jiménez,⁹⁰ plasmada en quantitat de documents, cartes i escrits que fixen definitivament el seu posicionament en la Guerra Civil, constitueix un memorial d'un altre dels nostres premis Nobel més grans. La derrota sense pal·liatius d'Ángel María de Lera,⁹¹ descrita amb talent fugint del ressentiment i de la rancúnia, va saber connectar amb un públic abundant a través de les nombroses reedicions d'una de les primeres, si no la primera, obra de la guerra publicada a Espanya des de la perspectiva dels vençuts, manté tot el vigor del terrible pes de la derrota. L'èpica d'André Malraux,⁹² d'una guerra premonitòria del que hauria de venir després, capaç d'il·lustrar amb mà mestra les profundes raons per a lluitar i morir per uns ideals, ocupa un lloc d'honor en la millor èpica i lírica de la guerra. El gran i poc conegut testimoni de Paulino Masip,⁹³ una novel·la intel·lectual —si és possible dir això—, per densa, de pocs diàlegs però d'una intensitat penetrant i absorbent, és de les menys populars i conegudes però no per això deixa de ser una de les més importants. Els brillants contes d'Alberto Méndez,⁹⁴ quatre ràfegues literàries que satisfan les expectatives del lector més exigent i culminen en un últim relat tan tràgic com els anteriors, han estat una de les revelacions literàries més impactants dels darrers

⁸⁶ Javier Cercas: *Soldados...*, cit.

⁸⁷ Fernando Fernán Gómez: *Las bicicletas son para el verano*. Introducció d'Eduardo Haro-Tecglen i apèndix de Luis Fernández Fernández, Espasa, Madrid, 1999.

⁸⁸ Ernest Hemingway: *Por quién doblan...*, cit.

⁸⁹ Juan Iturralde [José María Pérez Prat]: *Días de llamas*, Debate, Madrid, 2000.

⁹⁰ Juan Ramón Jiménez: *Guerra en España* (ed. de Soledad González Ródenas), Point de Lunettes, Sevilla, 2009.

⁹¹ Ángel María de Lera: *Las últimas banderas*, Planeta, Barcelona, 1974.

⁹² André Malraux: *La esperanza...*, cit.

⁹³ Paulino Masip: *El diario de Hamlet García*. Prólogo de Antonio Muñoz Molina, Visor-Comunidad de Madrid, Madrid, 2000.

⁹⁴ Alberto Méndez: *Los girasoles ciegos*, Anagrama, Barcelona, 2007.

temps. La visió catalana de Georges Orwell,⁹⁵ i les seves perspicaces reflexions polítiques, forma part indiscutible dels «clàssics» sobre el tema. El Madrid èpic i líric de Juan Eduardo Zúñiga s'incorpora amb mèrit a la literatura èpica sobre la capital.⁹⁶ Finalment, les grans novel·les d'Antonio Muñoz Molina, Joan Sales i Jordi Soler de què hem parlat aquí amb més detall, enmig d'un autèntic mar literari, ja tan immens com inabastable, han conquerit o al meu entendre hauran de conquerir el reconeixement de la crítica i la popularitat que bé es mereixen.

Certament, amb les obres aquí citades podem compondre un bon elenc de novel·les magistrals sobre la Guerra Civil, però, gaudeixen d'una popularitat indiscutible?, han estat massivament acceptades pel públic lector?, s'han adaptat al cinema —que la major part de les vegades treu de les catacumbes alguns llibres esplèndids però poc coneguts— amb èxit? Potser s'han convertit en part indiscutible de la memòria històrica, col·lectiva —o com vulguem anomenar-la— d'aquest país? Què es pot dir, per exemple, de l'obra de Juan Iturralde? Encara que no des del mateix moment de la publicació, fou ràpidament elogiada per la crítica especialitzada, tanmateix, sols ha estat reeditada, que sapiguem, dues vegades des de 1979 en què fou publicada per primer cop a Espanya, però, qui la coneix més enllà d'un grup inevitablement restringit d'especialistes i aficionats? Potser el seu personatge central, l'inoblidable Tomás Labayen, no reuneix tots els requisits imprescindibles per convertir-se en un «heroi del nostre temps»? Quin personatge d'aleshores podria arribar a constituir un paradigma de referència? De quina pasta política i moral hauria d'estar fet per a ser acceptat per tiris i troians, per capuletos i montescos, pels sempre vencedors i els eterns vençuts, per la immensa majoria d'espanyols, al capdavant, que encara avui s'associen sense dubtar a una de les dues parts? És possible en aquesta qüestió la neutralitat o l'equidistància?

El volum de llibres editats tant a Espanya com a l'estranger relacionats amb la Guerra Civil ha sobrepassat ja la xifra de 40.000 títols, segons les estimacions de la més experta en la matèria, la hispanista canadenc Maryse Bertrand de Muñoz.⁹⁷ *Soldados de Salamina* fou sens dubte un èxit de vendes espectacular i la seva adaptació cinematogràfica va ser aplaudida per la crítica i el públic, si bé no va assolir la consagració definitiva ja que només va aconseguir un premi Goya de les vuit nominacions que havia obtingut per part de l'Acadèmia de Cinema.⁹⁸ A la vista d'aquestes circumstàncies, i encara que ambdues obres tenen

⁹⁵ George Orwell: *Orwell en España: «Homenaje a Cataluña» y otros escritos sobre la Guerra Civil Española*. Edició de Peter Davison, prólogo de Miguel Berga, traducció de Antonio Prometeo Moya, Tusquets, Barcelona, 2003.

⁹⁶ Juan Eduardo Zúñiga: *Largo noviembre de Madrid*, Cátedra, Madrid, 2007 i *Capital de la gloria*, Alfaguara, Madrid, 2003.

⁹⁷ Maryse Bertrand de Muñoz: *Bibliografía de la Guerra Civil española de 1936 a 1939*. 50082CD01A01. UNED, Madrid, 2007.

⁹⁸ Javier Cercas: *Soldados...*, cit. David Trueba la va adaptar al cinema (2003) i fou protagonitzada per Ariadna Gil, Ramón Fontseré i Joan Dalmau.

qualitats destacades, creiem que disten de poder ser considerades obres mestres o d'ocupar un lloc indiscutible, capaç de ser acordat per tothom com un hipotètic cànon artístic literari o cinematogràfic.

La publicació dels quatre esplèndids relats esmentats d'Alberto Méndez, permanentment reeditats, ha suposat també un veritable fita literària. Tot i que se situen cronològicament en la immediata postguerra, la por, el silenci, l'horror i la mort que destil·len insereixen aquests relats en la millor literatura sobre la memòria dels vençuts: «*lo que yo he visto otros lo han vivido y es imposible que quede entre las azucenas olvidado*».⁹⁹ Sobre el quart relat que dona títol al llibre, José Luis Cuerda va filmar una pel·lícula (2008) el guió de la qual va signar conjuntament amb Rafael Azcona i que fou protagonitzada per Maribel Verdú, Javier Cámara i Raúl Arévalo. Un relat poderós sobre un mestre republicà, un talp la dona del qual és assetjada per un capellà neguitós que confon les seves urgències sexuals amb el desig cristià d'ajudar dones desemparades..., especialment si són encara joves i atractives. El mestre viu impotent en la seva captivitat i quan és descobert es rendeix a la desesperació que l'angoixa, i el sacerdot, a la fi, comprèn quin és el trist destí que ell mateix s'ha obstinat a procurar-se i diu al seu confessor paternal i comprensiu:

*Se suicidó, Padre, para cargar sobre mi conciencia la perdición eterna de su alma, para arrebatarme la gloria de haber hecho justicia.*¹⁰⁰

Es tracta d'un llibre esplèndid que va guanyar el I Premi Setenil de contes i després el Premi de la Crítica i el Nacional de Narrativa perquè feia temps que no se'ns havia concedit el plaer d'una lectura tan rica, tan subtil, tan absent de victimisme o vindicació retrospectives. Una literatura de la derrota tan intel·ligent com bella i vertadera, una escriptura neta i transparent a favor de la memòria i contra l'oblit.

La literatura espanyola produeix cada cop més sovint novel·les relacionades amb la Guerra Civil d'interès creixent. Però, sembla que no ha sorgit encara una novel·la de projecció semblant a la que va aconseguir *Allò que el vent s'endugué* de Margaret Mitchell per a la guerra civil nord-americana.¹⁰¹ No hi ha dubte que disposem d'obres excel·lents, algunes de les quals són tan recents que el nostre judici subjectiu i única lectura d'aficionat no poden estar encara prou tamisats per noves revisions crítiques més o menys obligades a l'hora de la seva conside-

⁹⁹ Alberto Méndez: *Los girasoles...*, cit., p. 29.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 154.

¹⁰¹ La novel·la va guanyar el prestigiós premi Pulitzer el 1937 i el 1939 Victor Fleming la va dur a la pantalla. Fou protagonitzada per Clark Gable, Vivian Light, Olivia de Havilland i Leslie Howard, i va guanyar deu Òscars de l'Acadèmia de Ciències i Arts Cinematogràfiques de Hollywood. Tant la novel·la com l'adaptació cinematogràfica van despertar, fins i tot abans de ser publicada i rodada, unes expectatives inusitades que els fets van confirmar plenament convertint el llibre i la pel·lícula respectivament en un dels *best sellers* i *films* més venuts i taquillers de la història.

ració pública. Així com gairebé cap nord-americà discutiria que *Gone With the Wind* (1936) és el llibre de la seva guerra civil i el mateix podríem dir de la pel·lícula, a pesar d'estar vista des de la perspectiva dels vençuts, serien molts els espanyols que no aconseguirien posar-se d'acord en un títol igualment indiscutible que fos fidel reflex per a ambdós bàndols del que ha estat justament considerat com el drama més gran de l'Espanya contemporània. Potser, no ja perquè encara són molts els espanyols que no assumeixen els valors més rellevants d'ambdues Espanyes enfrontades a mort, sinó perquè continuen havent-n'hi molts que rebutgen amb particular virulència una de les parts contendents. Mentre les noves generacions hereten i assumeixin les pautes polítiques i morals de les seves predecessores i segueixin considerant-se respectivament vencedors o vençuts d'un conflicte ja considerablement allunyat del seu temps històric, serà molt difícil alterar les seves respectives percepcions sobre la Guerra Civil.

Margaret Mitchell va escriure la seva novel·la 71 anys després de concloua la guerra de secessió nord-americana. Es compleixen també ara els 71 del final de la nostra guerra civil. Potser ara mateix s'està covant la que podria arribar a ser «la novel·la» per antonomàsia de la Guerra Civil espanyola, un esdeveniment que no va deixar indiferent ningú, ni a Espanya ni a l'estranger. Alvah Bessie, voluntari en la Brigada Lincoln (batalló, en realitat) que va venir a Espanya a lluitar en defensa de la República i un dels famosos deu de Hollywood, narrador del documental *Hollywood contra Franco* (2008) d'Oriol Porta, que va guanyar el premi al millor documental al Festival de Cinema independent de Nova York, diu al començament de la cinta: «Etic més orgullós d'haver participat en la Guerra Civil espanyola que de qualsevol altra cosa que hagi fet en els meus vuitanta anys». Sens dubte la Guerra Civil va ser la seva guerra, un esdeveniment de projecció universal que va transcendir de molt la seva empremta genuïnament espanyola, però el fet indiscutible és que durant tres anys Espanya va ser portada dels mitjans de comunicació principals del món i van ser ben pocs els qui no es van adonar que a Espanya estava començant a jugar-se no sols el destí dels sistemes democràtics sinó també el seu mateix. En cap altre conflicte del segle XX hi van acudir voluntàriament, per iniciativa pròpia i no forçats per circumstàncies extremes, tants homes i dones a donar testimoni, col·laborar, combatre i morir en un país estranger com ho van fer a Espanya. Potser per això alguns autors s'han referit a la Guerra Civil com «l'última guerra romàntica» o una guerra «apassionada», al marge que pugui haver-ne alguna que, necessàriament, no ho sigui.¹⁰²

És clar, doncs, que encara queda molt de camí per recórrer perquè un llibre, pel·lícula, obra de teatre, exposició o article com aquest mateix que gosem oferir a qui pugui interessar-s'hi, no provoqui el conegut lament, queixa o exabrupte amb què obríem aquestes pàgines. Estem convençuts que mai no estarem prou

¹⁰² Peter Wyden: *La guerra apasionada. Historia narrativa de la guerra civil española, 1936-1939*, Martínez Roca, Barcelona, 1983.

saturats de llibres, novel·les, assaigs, testimonis, memòria històrica, col·lectiva, nacional, popular o com vulguem referir-nos a aquest profund tall, a aquest gran trauma col·lectiu que ha suposat la Guerra Civil espanyola. Un trauma que encara persisteix i que continua bategant sobre la consciència de les generacions posteriors dels qui foren testimonis, protagonistes, observadors, víctimes o simples vianants de la història.

Per algun motiu deu ser. Potser la Guerra Civil fou més que la feroç escabexada entre espanyols que repudiava Camilo José Cela i els mercenaris aliens de la qual representaven molt més que les seves estranyes banderes. La Guerra Civil va ser, sí, la Guerra d'Espanya però hi va venir a combatre un nombre ingent de voluntaris, d'idealistes d'arreu del món, van venir a morir *en i per* Espanya. És clar que se'ls havia donat la possibilitat de ficar-s'hi, s'hi jugaven la vida perquè l'amenaça del feixisme era una amenaça, ja imminent, per al tot el món. És per això que la memòria de la Guerra Civil sembla infinita. No s'acabarà mai. És per això que la seva literatura no pot deixar d'alimentar la nostra història perquè, al cap i a la fi, un escriptor no és altra cosa que el *mèdiu* de la memòria històrica del seu temps. I la Guerra Civil, la nostra esquerra més dolorosa com a nació.